

ब्रह्मसूत्र

अध्याय चवथा

पाद पहिला

संबंध - तीसऱ्या अध्यायात परमात्म्याच्या प्राप्तीच्या भिन्न-भिन्न साधनासंबंधी सांगणाऱ्या श्रुतिंवर विचार केला गेला, आता त्या उपासनांच्या फलाविषयक श्रुतिंच्यावर विचार करण्यासाठी फलाध्यायनामक चौथ्या अध्यायाचा आरंभ केला जात आहे. येथे ही जिज्ञासा होत आहे की पूर्वोक्त उपासना गुरुद्वारा अध्ययन करविले गेल्यानेच केवळ आपले फळ देण्यास समर्थ आहेत अथवा त्यांच्या साधनांचा वारंवार अभ्यास करावयास हवा ? यावर सांगतात -

आवृत्तिरसकृदुपदेशात्॥ ४.१.१ ॥

अर्थ - आवृत्तिः = अध्ययन केलेल्या उपासनेचे आवर्तन (वारंवार अभ्यास) करावयास हवा; असकृदुपदेशात् = कारण की श्रुतिमध्ये अनेक वेळा याविषयी उपदेश केला गेला आहे.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये म्हटले आहे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।' 'तो परमात्माच दर्शन करण्यायोग्य, ऐकण्यायोग्य, मनन करण्यायोग्य आणि ध्यान करण्यायोग्य आहे.' (बृहउ.४.५.६) 'ज्ञानप्रसादेन

विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ।' अर्थात् 'विशुद्ध अन्तःकरण असणारा साधक त्या अवयवरहित परमेश्वराचे निरन्तर ध्यान करीत ज्ञानाच्या निर्मलतेने त्यास पहातो.' (मु.उ.३.१.८) 'उपासते पुरुषं ये ह्य कामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ।' 'जे कामनारहित साधक त्या परम-पुरुषाची उपासना करतात, ते या रजोवीर्यमय शरीराचे अतिक्रमण करून जातात.' (मु.उ.३.२.१) याप्रकारे ठिकठिकाणी ब्रह्मविद्यारूप उपासनेचा अभ्यास करण्यासाठी वारंवार उपदेश दिला गेला आहे. यावरून हे सिद्ध होत आहे की आचार्याजवळ उत्तमप्रकारे ब्रह्मविद्येचे अध्ययन करून त्यावर वारंवार विचार करीत त्या परमात्म्यामध्ये संलग्न व्हावयास हवे.

संबंध - प्रकारान्तराने ही गोष्ट सिद्ध करतात -

लिङ्गाच्च ॥ ४.१.२ ॥

अर्थ - लिङ्गात् = स्मृतित्यावर्णनरूप (लिङ्ग) प्रमाणाने; च = ही हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे.

व्याख्या - भगवद्गीतेमध्ये ठिकठिकाणी ही गोष्ट सांगितली आहे की, 'सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर' 'सर्व काली माझे स्मरण कर' (गीता ८.७); 'परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ।'

वारंवार चिन्तन करीत साधक परम पुरुषास प्राप्त होतो.' (गीता ८.८) 'जो माझा अनन्यभक्त माझे नित्य निरंतर स्मरण करतो; त्या नित्ययुक्त योग्यासाठी मी सुलभ आहे' (गीता ८.१४) 'मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।' 'जो नित्ययुक्त भक्त माझ्या ठिकाणी मन लावून माझी उपासना करतो.' (गीता १२.२) याप्रकारे इतर स्मृतिंमध्येही सांगितले आहे. यावरूनही हेच सिद्ध होत आहे की, ब्रह्मविद्येचा निरंतर अभ्यास करीत राहिले पाहिजे.

संबंध - त्या परमप्राप्य परब्रह्माचे कुठल्या भावाने निरंतर चिंतन करावयास पाहिजे. या जिज्ञासेवर सांगतात -

आत्मेति तूपगच्छन्ति ब्राह्मयन्ति च ॥ ४.१.३ ॥

अर्थ - आत्मा = तो माझा आत्मा आहे; इति = या भावाने; तु = ही; उपगच्छन्ति = ज्ञानी जन ह्याला जाणतात अथवा प्राप्त करतात; च = आणि; ब्राह्मयन्ति = असेच ग्रहण करवितात अथवा समजावितात.

व्याख्या - हा आत्मा ब्रह्म आहे, हा आत्मा चार पाद असणारा आहे. इत्यादि (मां.उ.३.२) 'सर्वांचा अन्तर्वर्ती हा तुझा आत्मा आहे' (बृहउ.३.४.१) 'हा तुझा आत्मा अन्तर्यामी अमृत आहे'. (बृहउ.३.७.३) याच प्रकारे उद्दालकाने आपला पुत्र श्वेतकेतु

यास वारंवार म्हटले आहे की, 'तो सत्य आहे, तो आत्मा आहे, तो तू आहेस.' (छां.उ.६.८ पासून १६ व्या खण्डापर्यंत) 'जो आत्म्यामध्ये स्थित असलेला आत्म्याचा अन्तर्यामी आहे, ज्यास आत्मा जाणत नाही, ज्याचा आत्मा शरीर आहे, तो तुझा आत्मा अन्तर्यामी अमृत आहे. (शतपथ ब्रा. १४.७.३०) याप्रकारे श्रुतिमध्ये त्या परब्रह्म परमात्म्यास आपला अन्तर्यामी आत्मा मानून उपासना करण्याचे विधान येते तथा भगवद्गीतेतही भगवंतानी आपल्याला सर्वांचा अन्तर्यामी सांगितले आहे. (गीता १८.६१) इतर श्रुतिंमध्ये ही त्या ब्रह्माला हृदयरूप गुहेत निहित सांगून त्यास जाणणार्या विद्वानाच्या महिम्याचे वर्णन केले गेले आहे. (तै.उ.२.१) म्हणून साधकास उचित आहे की, त्याने परमेश्वरास आपला अन्तर्यामी आत्मा समजून त्याच भावाने त्याची उपासना करावी. 'अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥' हा मंत्र सूत्र १.२.२० च्या टिपणीत आला आहे.

संबंध - काय प्रतीकोपासनेतही अशीच भावना करावयास हवी ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

न प्रतीके नहि सः ॥ ४.१.४ ॥

अर्थ - प्रतीके = प्रतीकात; न = आत्मभाव करता कामा नये; हि = कारण की; सः = तो; न = उपासकाचा आत्मा नाही.

व्याख्या - 'मनच ब्रह्म आहे, याप्रकारे उपासना करावी' (छं.उ.३.१८.१) 'आदित्य' ब्रह्म आहे, हा आदेश आहे.' (छं.उ.३.१९.१) याप्रकारे जे भिन्न भिन्न पदार्थात ब्रह्मरूपाने उपासना करण्याचे कथन आहे, तीच प्रतीकोपासना आहे. तेथे प्रतीकात आत्मभाव करता कामा नये; कारण की, ते उपासकाचा अन्तरात्मा नाही आहे. प्रत्युत प्रतीकात ज्याची उपासना केली जाते तो साधकाचा आत्मा आहे. जसे मूर्ति आदिमध्ये भगवंताची भावना करून उपासना केली जाते त्याप्रकारे मन आदि प्रतीकातही उपासना करण्याचे विधान आहे. भाव हा आहे की पूर्वोक्त मन, आकाश, आदित्य आदिना प्रतीक बनवून त्यांच्यात भगवंताच्या उद्देशाने केली गेलेली जी उपासना आहे तिचे परम दयाळू पुरुषोत्तम परमात्मा आपलीच उपासना मानून ग्रहण करतात आणि उपासकाला त्याच्या भावनेनुसार फलही देतात; म्हणून तशा उपासनेचे विधान केले गेले आहे; परंतु प्रतीकास आपला अन्तर्यामी आत्मा मानला जाऊ शकत नाही.

संबंध - प्रतीकोपासना करणाऱ्याने प्रतीकात ब्रह्मभाव ठेवला पाहिजे अथवा ब्रह्मात त्या प्रतीकाचा भाव करावयास पाहिजे ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ४.१.७ ॥

अर्थ - उत्कर्षात् = ब्रह्मच सर्वश्रेष्ठ आहे, म्हणून, ब्रह्मदृष्टिः = प्रतीकात ब्रह्मदृष्टि केली पाहिजे. (कारण की निकृष्ट वस्तुतच उत्कृष्टाची भावना केली जाते.)

व्याख्या - जेव्हा कुठल्याहि देवतेची प्रत्यक्ष उपासना करण्याचे साधन सुलभ नसते तेव्हा सुविधापूर्वक उपलब्ध होणाऱ्या साधारण वस्तूमध्ये त्या देवतेची भावना करून उपासना केली जाते, देवतेमध्ये त्या वस्तुची भावना केली जात नाही; कारण की तसे केल्याचा काही उपयोगच नाही आहे. त्याचप्रकारे जो साधक त्या परब्रह्म परमात्म्याच्या तत्त्वास समजू शकत नाही, त्याच्यासाठी प्रतीकोपासनेचे विधान केले गेले आहे, म्हणून त्याने इन्द्रिये आदिनी प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या प्राण, मन, सूर्य, चन्द्रमा आदि कुठल्याहि पदार्थास परब्रह्म परमात्म्याचे प्रतीक बनवून त्यात ब्रह्माची भावना करून उपासना केली पाहिजे. कारण की, परब्रह्म परमात्माच सर्वश्रेष्ठ आहे आणि निकृष्टातच श्रेष्ठाची भावना केली जाते, श्रेष्ठात निकृष्टाची नाही. याचप्रकारे प्रतीकात ब्रह्मभाव करून उपासना करण्याने तो परब्रह्म परमात्मा त्या उपासनेला आपलीच उपासना मानतो.

संबंध - आता कर्माच्या अंगभूत उद्गीथ आदित्या विषयात सांगतात -

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ४.१.६ ॥

अर्थ - च = तथा; अङ्गे = कर्माङ्गभूत, उद्गीथ = आदिमध्ये;
आदित्यादिमतयः = आदित्य आदिवी बुद्धी केली पाहिजे;
उपपत्तेः = कारण की हेच युक्तियुक्त आहे, असे करण्याने
कर्मसमृद्धिरूपफलाची सिद्धी होते.

व्याख्या - कर्माच्या अंगभूत उद्गीथ आदिमध्ये जे आदित्य
आदिव्या भावनापूर्वक उपासना करण्याचे विधान केले गेले
आहे. (छां.उ.१.३.१ तथा २.२.१) ते अवश्य कर्तव्य आहे; कारण
की असे करण्याने कर्म-समृद्धी रूप फलाची सिद्धी होते.
आत्मभाव करण्याचे असे काहीही फल दिसून येत नाही.
म्हणून हेच सिद्ध होत आहे की कनिष्ठ वस्तुमध्ये श्रेष्ठाच्या
भावनेचे नाव प्रतीक-उपासना आहे.

संबंध - ही जिज्ञासा होते की साधकास एखाद्या आसनावर
बसून उपासना करावयास पाहिजे की हिंडता-फिरताना
प्रत्येक परिस्थितीमध्ये तो उपासना करू शकतो ? यावर
सांगतात -

आसीनः सम्भवात् ॥ ४.१.७ ॥

अर्थ - आसीनः = बसूनच (उपासना केली पाहिजे); सम्भवात् =
कारण की बसूनच निर्विघ्न उपासना करणे संभव आहे.

व्याख्या - परब्रह्म परमेश्वराचे जसे रूप ऐकल्यावर आणि विचार केल्यावर समजून येते, त्याचे वारंवार तैलधारवत् निरंतर चिंतन करीत राहण्याचे नाव उपासना आहे. ही उपासना हिंडता फिरताना अथवा शरीर-संबंधी कामे करतेवेळी होऊ शकत नाही, कारण की त्या समयी चित्त विक्षिप्त रहाते. तसेच झोपून करताना निद्रारूप विघ्न येणे स्वाभाविक आहे; म्हणून केवळ बसून करण्यानेच निर्विघ्न उपासना होऊ शकते. म्हणून उपासनेचा अभ्यास बसूनच करावयास पाहिजे. भगवान श्रीकृष्णानीही म्हटले आहे की 'उपविश्यासने युञ्जाद योगमात्मविशुद्धये।' अर्थात आसनावर बसून अंतःकरणाच्या शुद्धिसाठी योगाचा अभ्यास करावा. (गीता ६.१२)

संबंध - हीच गोष्ट दृढ करण्यासाठी दुसरा हेतु उपस्थित करतात -

ध्यानाच् ॥ ४.१.८ ॥

अर्थ - ध्यानात् = उपासनेचे स्वरूप ध्यान आहे, म्हणून, च = ही (हेच सिद्ध होत आहे की बसून उपासना केली पाहिजे.)

व्याख्या - आपल्या इष्टदेवाचे ध्यानच उपासनेचे स्वरूप आहे. (मु.उ.३.१.८) आणि चित्ताच्या एकाग्रतेचे नाव ध्यान आहे.

अतएव ही बसूनच केली जाऊ शकते; हिंडता फिरताना अथवा झोपून केली जाऊ शकत नाही.

संबंध - पुन्हा ही गोष्ट दृढ करतात.

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ४.१.९ ॥

अर्थ - च = तथा श्रुतिमध्ये, अचलत्वम् = शरीराची निश्चलता; अपेक्ष्य = आवश्यक सांगून ध्यान करण्याचा उपदेश केला गेला आहे.

व्याख्या - श्रुति म्हाटले आहे की - 'चिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य । ब्रह्मोदुपेन प्रतरेत विद्वान् श्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥' 'ब्रह्माच्या प्राप्तीसाठी ध्यानाचा अभ्यास करणाऱ्याने, शिर, ग्रीवा आणि छाती - या तीनहीस ताठ धरून, शरीरास सरळ आणि स्थिर करून समस्त इन्द्रियांवर मनाच्या द्वारा हृदयात निरुद्ध करून काररूप नौकेंच्या द्वारा समस्त भयदायक जन्मांतररूप श्रोतापासून तरून गेले पाहिजे.' (श्वेता.उ.२.८) या श्रुतीने हे स्पष्ट होत आहे की उपासनेसाठी शरीराचीही अचलता आवश्यक आहे, म्हणून ही उपासना बसूनच केली गेली पाहिजे.

संबंध - हीच गोष्ट श्रुतिप्रमाणांनी दृढ करतात -

स्मरन्ति च ॥ ४.१.१० ॥

अर्थ - च = तथा; स्मरन्ति = असेच स्मरण करतात.

व्याख्या - स्मृतिमध्येही हीच गोष्ट सांगितली गेली आहे - 'समं कायशियोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥' 'काया, शिर आणि ग्रीवा (मान) यांना सम आणि अचल धारण करून स्थिर होऊन, आपल्या नासिकेच्या अग्रभागावर दृष्टि एकत्र करून, अन्य दिशांकडे न बघता निर्भय होऊन, मनास वश करून, माझ्यात चित्त लावून, मलाच आपले परम प्राप्य मानून साधन करण्यासाठी बसावे. (गीता ६.१३-१४) याप्रकारे स्मृति प्रमाणांनी ही हेच सिद्ध होत आहे की परम प्राप्य परमात्म्याचे निरंतर विन्तनरूप ध्यानाचा अभ्यास बसूनच करावयास पाहिजे.

संबंध - उक्त साधन कशा स्थानी बसून करावयास पाहिजे ?
या जिज्ञासेवर सांगतात -

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ४.१.११ ॥

अर्थ - अविशेषात् = कुठल्या विशेष स्थानाचे अथवा दिशेचे विधान नसल्यामुळे (हेच सिद्ध होत आहे की); यत्र = जेथे;

एकाग्रता = चित्ताची एकाग्रता (सुगमतेने होऊ शकेल); तत्र = तेथेच (बसून ध्यानाचा अभ्यास करावा.)

व्याख्या - श्रुतिमध्ये म्हटले आहे की - 'समे शुचौ शर्करावह्निवालुका । विवर्जिते शब्दजलाश्रयांदिभिः ॥ मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने । गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ (श्वेता.उ.२.१०) 'जे सर्व प्रकारे शुद्ध, समतल, काटेकुटे, अग्नि आणि वाळू रहित तथा शब्द, जल आणि आश्रयाच्या दृष्टीने मनास अनुकूल असेल, जेथे डोळ्यांना पीडा देणारे दृश्य नसेल आणि वायुचा झोकाही लागणार नाही, अशा गुहा आदि स्थानी बसून परमात्म्याच्या ध्यानाचा अभ्यास करावयास पाहिजे.' (श्वेता.उ.२.१०) याप्रकारे कुठली विशिष्ट दिशा अगर स्थानाचा निर्देश नसल्यामुळे तथा मनास अनुकूल देशात अभ्यास करण्यासाठी श्रुतिची आज्ञा प्राप्त झाल्यामुळे हेच सिद्ध होत आहे की, जेथे सरलतेने मनाची एकाग्रता होऊ शकते, असे कोठलेही पवित्र स्थान उपासनेसाठी उपयुक्त होऊ शकते. म्हणून जे जास्त प्रयत्न न करता प्राप्त होऊ शकेल, अशा निर्विघ्न आणि अनुकूल स्थानी बसूनच ध्यानाचा अभ्यास करीत राहिले पाहिजे.

संबंध - याप्रकारे उपासनेचा अभ्यास कोठपर्यंत केला पाहिजे ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ ४.१.१२ ॥

अर्थ - आ प्रायणात् = मरणपर्यंत (उपासना करीत राहिले पाहिजे); हि = कारण की; तत्रापि = मरणकालीहि; दृष्टम् = उपासना करीत राहण्याचे विधान दिसून येते.

व्याख्या - छांगोग्योपनिषदात प्रजापतिचे हे वचन आहे की, 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते ।' 'तो याप्रकारे पूर्ण आयुष्यपर्यंत उपासनेत तत्पर राहून शेवटी निःसंदेह ब्रह्मलोकास प्राप्त होतो.' (छां.उ.८.१५.१) प्रश्नोपनिषदातील गोष्ट आहे की, सत्यकामाने आपले गुरु पिप्पलाद यांना विचारले, 'भगवन् । मनुष्यांमध्ये जो मरणपर्यंत ॐकाराचे ध्यान करतो, तो कुठला लोक जिंकतो ?' (प्रश्न.उ.५.१) यावर गुरुनी ॐकारचा महिमा वर्णन करून (५.२) दोन मंत्रांमध्ये हा लोक आणि स्वर्गलोकाच्या प्राप्तीच्या उद्देश्याने केल्या जाणाऱ्या उपासनेचे फल सांगितले (५.३.४); नंतर शेवटी म्हटले - 'जो तीन मात्रांच्या या अक्षराद्वारा या (हृदयस्थ) परमपुरुषाचे निरंतर ध्यान करतो, तो तेजोमय सूर्यलोकात पोहोचतो तथा ज्याप्रकारे सर्प कात टाकतो, ठीक त्याचप्रकारे तो पापांतून मुक्त होऊन सामवेदाच्या श्रुतिंच्या अभिमानी देवतांद्वारा वर ब्रह्मलोकात नेला जातो. तेथे तो या जीवघनरूप हिरण्यगर्भातून अत्यंत श्रेष्ठ तथा सर्वांच्या हृदयात

शयन करणाऱ्या परमपुरुषाचा साक्षात्कार करतो.' (प्र.उ.५.५)
याप्रकारे मृत्यूपर्यंत निरंतर उपासना करीत राहण्याचे
श्रुतिमध्ये विधान असल्यामुळे हेच मानणे उचित आहे की,
आजीवन नित्य निरंतर उपासना करीत राहिले पाहिजे. ज्याला
जीवनकालातच त्या परमपुरुषाचा साक्षात्कार होऊन जातो
त्याचा तर त्या परमेश्वराशी कधी वियोग होतच नाही, तो तर
स्वभावतःच त्याच्याशी संयुक्त होऊन जातो. तथापि तो जी
मरणपर्यंत निरंतर उपासना करीत राहतो, ती त्याच्या अन्य
कर्माप्रमाणे लोकसंग्रहासाठी असते, परंतु साधकासाठी तर
मृत्यूपर्यंत उपासना परम आवश्यक आहे. अन्यथा योगभ्रष्ट
झाल्यावर पुनर्जन्म अनिवार्य होऊन जातो. (गीता ६.३७ ते
४०) म्हणून भगवंतानी मरणपर्यंत साधन करत राहण्याविषयी
ठिकठिकाणी सांगितले आहे. (गीता २.७२; ७.३०; ८.५;
८,९,१०,१२,१३ इत्यादि)

संबंध - येथपर्यंत उपासनाविषयक वर्णनाची समाप्ति करून
आता परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठी केल्या जाणाऱ्या साधनांच्या
फलासंबंधी विचार आरंभ केला जात आहे. येथे ही जिज्ञासा
होत आहे की, ज्याला जीवनकालातच परमात्म्याची प्राप्ती
होऊन जाते त्याच्या पूर्वार्जित तसेच भावी पुण्य-पापरूप
कर्मांचे काय होते ? यावर सांगतात -

तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ ४.१.१३

॥

अर्थ - तदधिगमे = त्या परब्रह्म परमात्म्यास प्राप्त झाल्यावर; उत्तरपूर्वाघयोः = पुढे होणाऱ्या आणि पूर्वी केले गेलेल्या पापांचा; अश्लेषविनाशौ = क्रमशः असम्पर्क एवं नाश होतो; तद्व्यपदेशात् = कारण की श्रुतिमध्ये ही गोष्ट ठिकठिकाणी सांगितली गेली आहे.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये सांगितले आहे की, 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न लिप्यते।' अर्थात ज्याप्रकारे कमलपत्रावर जल टिकत नाही त्याचप्रकारे पूर्वोक्त परमात्म्यास जाणणाऱ्या महापुरुषास पापकर्म लिप्त करीत नाही. (छां.उ. ४.१४.३) याप्रकारे श्रुतिच्या द्वारा ज्ञानोत्तरकाली होणाऱ्या पापकर्मापासून ही ज्ञान्यांचे अलिप्त राहणे सांगितले गेले आहे तथा हा दृष्टान्तही दिला गेला आहे 'ज्याप्रमाणे मुंजातृणामध्ये असलेली काडी अग्नि त पाडली गेली की तत्काळ भस्म होऊन जाते याचप्रकारे या ज्ञान्यांची समस्त पापे निःसंदेह भस्म होऊन जातात.' (छां.उ. ५.२४.३) मुण्डक (२.२.८) आणि गीता (४.३७) मध्येही असेच सांगितले गेले आहे. याचप्रकारे श्रुति आणि स्मृतिमध्ये ब्रह्मज्ञानानंतर लोकसंग्रहासाठी केल्या जाणाऱ्या व्यावहारिक क्रियांमध्ये

होणार्या आनुषंगिक पापांचा त्याच्याशी संबंध न येणे आणि पूर्वकृत पापे सर्वथा नष्ट होणे सांगितले असल्यामुळे हाच निश्चय होत आहे की परब्रह्म परमात्म्याच्या प्राप्तीनंतर त्या सिद्ध पुरुषाच्या पूर्वकृत पापांचा सर्वथा नाश होऊन जातो आणि पुढे होणार्या पापांशी त्याचा कधी सम्पर्क होत नाही.

संबंध - भगवत्प्राप्त पुरुषाच्या पुण्यकर्मांचे काय होते ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ४.१.१४ ॥

अर्थ - इतरस्य = पुण्यकर्मसमुदायाचे; अपि = ही; एवम् = याप्रकारे; असंश्लेषः = संबंध न होणे आणि नाश होऊन जाणे समजले पाहिजे; पाते तु = देहपात झाल्यावर तर तो परमात्म्यास प्राप्त होऊनच जातो.

व्याख्या - 'हा पुण्य आणि पाप या दोन्हीपासूनही निःसंदेह तरून जातो.' (बृहउ.४.४.२२) या प्रकारे सांगितले गेल्यामुळे हेच सिद्ध होत आहे की, पापकर्मांप्रमाणेच पूर्वकृत आणि पुढे होणार्या पुण्यकर्मांशीही जीवन्मुक्त अवस्थेत त्या ज्ञान्याचा काही संबंध राहात नाही; तो समस्त कर्मांपासून सर्वथा अतीत होऊन जातो. देहपातानंतर तर प्रारब्धाचाही क्षय झाल्याने तो परमात्म्यास प्राप्त होऊनच जातो.

संबंध - जर ज्ञान्याचे पूर्वकृत आणि पुढे होणारे सर्व पापपुण्य नष्ट होऊन जाते आणि त्यांच्याशी त्याचा काहीही संबंध राहात नाही तर त्याचे शरीर कसे टिकून राहाते ? कारण की, शरीराची स्थिति तर कर्मफल भोगासाठीच आहे. जर ज्ञान झाल्यावर शरीर राहिले नाही तर ज्ञानाचा उपदेशक न राहिल्याने सम्प्रदायपरंपरा नष्ट होऊन जाईल ? यावर सांगतात -

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ ४.१.१५ ॥

अर्थ - तु = परंतु; अनारब्धकार्ये = ज्यांचे फलभोगरूप कार्यांचा आरंभ झालेला नाही अशी; पूर्वे = पूर्वकृत पुण्य आणि पापे; एव = च नष्ट होतात; तदवधेः = कारण की श्रुतिमध्ये प्रारब्ध कर्म असेपर्यंत शरीराचा राहाण्याचा अवधि निर्धारित केला गेला आहे.

व्याख्या - पूर्वसूत्रामध्ये श्रुति-प्रमाणांनी जो पूर्वकृत आणि पापकर्मांचा नाश सांगितला गेला आहे, तो केवळ त्याच कर्मांचा होतो की जी आपले फल देण्यास तयार (परिपक्व) झालेली नाहीत; संचित अवस्थेतच एकत्रित होत असतात. ज्या प्रारब्धकर्मांचे फल भोगण्यासाठी त्या विद्वानास शरीर मिळालेले असते त्यांचा नाश सांगितला गेलेला नाही; कारण की 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये ।'

'त्यास तोपर्यंत विलंब होतो, जोपर्यंत प्रारब्धाचा नाश होऊन देहपात होत नाही. त्यानंतर तो परमात्म्यात विलीन होऊन जातो.' (छं.उ.६.१४.२) याप्रकारे श्रुतिमध्ये प्रारब्धक्षयापर्यंत ज्ञान्याच्या शरीराची स्थिति सांगितली गेली आहे.

संबंध - जर ज्ञान्याचा कर्मांशी काही संबंध राहात नाही, तर त्याच्यासाठी श्रुतिमध्ये आजीवन अग्निहोत्रादि आश्रम-संबंधी कर्मांचे विधान कसे केले आहे ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ४.१.१६ ॥

अर्थ - अग्निहोत्रादि = आश्रमोपयोगी अग्निहोत्र आदि विहित कर्मांच्या अनुष्ठानाचे विधान; तु = तर; तत्कार्याय = त्या त्या विहित कर्मांचे रक्षण करण्यासाठी; एव = च आहे; तद्दर्शनात् = हेच श्रुति आणि स्मृतिमध्ये दिसून येते.

व्याख्या - ज्ञानी महापुरुषांसाठी जी श्रुतिमध्ये विधान केलेली आपली आश्रम-संबंधी अग्निहोत्रादि कर्मे जीवनपर्यंत करण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे. (ब्र.सू.३.४.३२) ते कथन त्या कर्मांचे रक्षणाच्या उद्देश्यानेच आहे. अर्थात साधारण जनता त्याच्या (देखा-देखीकडे) पाहून कर्मांचा त्याग करून भ्रष्ट न व्हावी, तर आपापली कर्मे श्रद्धापूर्वक करीत राहावी, याप्रकारे लोकसंभ्रहासाठी तसे सांगितले गेले आहे, अन्य

कुठल्या उद्देश्याने नाही. ही गोष्ट श्रुति आणि स्मृतिमध्येहि दिसून येते. श्रुतिमध्ये जनक अश्वपति, याज्ञवल्क्य आदि ज्ञानी महापुरुषांच्या दृष्टांताने लोकसंग्रहासाठी कर्म करण्याचे विधान सिद्ध केले गेले आहे आणि श्रीमद्भगवद्गीतेत भगवंतानी स्वतः म्हटले आहे की, 'हे पार्थ । माझ्यासाठी कुठलेहि कर्तव्य नाही आहे, मला तीन्ही लोकात कुठल्याहि अप्राप्त वस्तुची प्राप्ती करावयाची नाही, तरीही मी कर्मांशी संलग्न राहातो, कारण की जर मी सावधानपूर्वक कर्म केले नाही तर हे सर्व लोक माझे अनुकरण करून नष्ट-भ्रष्ट होऊन जातील आणि मी त्यांच्या नाशामध्ये निमित्त बनेन.' इत्यादि (३.२२.ते २४) तसेच असेही सांगितले आहे की, 'विद्वान् पुरुषाने कर्मासक्त अज्ञानी मनुष्यांच्या बुद्धिमध्ये भेद उत्पन्न करू नये, परंतु स्वतः त्यांच्याप्रमाणे कर्म करीत राहून त्यांना कर्मास प्रवृत्त करावे.' (३.२७) 'यज्ञ-रक्षणासाठी केल्या जाणाऱ्या कर्माहून भिन्न कर्मांच्या द्वाराच हा मनुष्य बंधनात पडतो.' इत्यादि (३.९) याप्रकारे श्रुति आणि स्मृति प्रमाणांनी हेच सिद्ध होत आहे की विद्वानासाठी कर्म करण्याचे कथन केवळ लोकसंग्रहासाठीच आहे.

संबंध - आश्रमासाठी विहित कर्मांशिवाय अन्य कर्मे त्यांच्या द्वारा केली जातात अथवा नाही ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ ४.१.१७ ॥

अर्थ - अतः = याहून; अन्यापि = भिन्न क्रियाही; उभयोः = ज्ञानी आणि साधक दोघांसाठी; हि = ही; एकेषाम् = कुठल्या एका शाखेच्या मतामध्ये विहित आहेत.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये म्हटले आहे की, 'आजीवन शास्त्रविहित कर्मे करीत राहूनच या लोकात शंभर वर्षेपर्यंत जगण्याची इच्छा करावी.' इत्यादि (ईशा. ११) याप्रकारे काही काही शाखेच्या लोकांच्या मतामध्ये ज्ञानी आणि साधक दोघांसाठी या आश्रम-संबंधी कर्मांशिवाय अन्य सर्व विहित कर्मांचे अनुष्ठान आजीवन करत राहण्याचे विधान आहे. म्हणून ज्ञानी लोकसंग्रहासाठी प्रत्येक शुभ कर्मांचे अनुष्ठान कर्तृत्व अहंकार रहित तसेच कर्मासक्ति आणि फलासक्तिपासून सर्वथा अतीत राहून करू शकतो; कारण की, ज्ञानोत्तर कालात केल्या जाणाऱ्या कुठल्याही कर्माने तो लिप्त होत नाही. (गीता ४.२२, १८.१७)

संबंध - काय विद्या आणि कर्माच्या समुच्चयाचेहि विधान आहे ? यावर सांगतात -

यदेव विद्ययेति हि ॥ ४.१.१८ ॥

अर्थ - यत् = जर; एव = ही; विद्या = विद्येसहित (केले जाते); इति = याप्रकारे कथन करणारी श्रुति आहे, हि = म्हणून (विद्या कर्माचे अंग काही ठिकाणी होऊ शकते.)

व्याख्या - श्रुतिमध्ये म्हटले आहे की, 'जर कर्म विद्या, श्रद्धा आणि रहस्य ज्ञानासह केले गेले तर ते अधिक सामर्थ्यसंपन्न होऊन जाते.' (छं.उ.१.१.१०) ही श्रुति कर्माच्या अंगभूत उद्गीथ आदिच्या उपासनेच्या प्रकरणातील आहे. म्हणून हिचा संबंध तशाच उपासनेशी आहे तथा ही विद्या ब्रह्मविद्या नाही. म्हणून ज्ञान्याशी अथवा परमात्मप्राप्तीसाठी अभ्यास करणाऱ्या अन्य उपासकांशी या श्रुतिचा संबंध नाही. म्हणून हेच सिद्ध होत आहे की, त्या प्रकारच्या उपासनांमध्ये सांगितलेली विद्याच त्या कर्माचे अंग होऊ शकते. ब्रह्मविद्या नाही.

संबंध - ज्ञान्याच्या प्रारब्ध कर्माचा नाश कसा होतो ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

भोगेन त्वितरं क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ ४.१.१९ ॥

अर्थ - इतरं = संचित आणि क्रियमाणाशिवाय दुसरे या प्रारब्धरूप शुभाशुभ कर्मांना; तु = तर; भोगेन = उपभोगद्वारा;

क्षपयित्वा = क्षीण करून; सम्पद्यते = (तो ज्ञानी) परमात्म्यास प्राप्त होऊन जातो.

व्याख्या - वर सांगितले गेलेच आहे की विद्वानाची पूर्वकृत संचित कर्मे तर भरम होऊन जातात आणि क्रियमाण कर्मांशी त्याचा संबंधच राहात नाही, शेष राहिली शुभाशुभ प्रारब्धकर्मे, त्या दोन्हीचा उपभोगाद्वारे नाश करून ज्ञानी पुरुष परमपदास प्राप्त होतो, ही गोष्ट श्रुतित सांगितली गेली आहे. (छं.उ.६.१४.२)

ब्रह्मसूत्र

अध्याय चवथा

पाद दुसरा

संबंध - पहिल्या पादात उपासनाविषयक निर्णय करून ज्या जीवमुक्त महापुरुषांचे ब्रह्मलोकादिमध्ये गमन होत नाही, त्यांना कुठल्या प्रकारे परमात्म्याची प्राप्ती होते, या विषयावर विचार केला गेला. आता या दुसऱ्या पादात, जे ब्रह्मविद्येचे उपासक ब्रह्मलोकात जातात त्यांची गति कशा प्रकारे होते हे सांगितले जात आहे. साधारण मनुष्य आणि ब्रह्मविद्येचे उपासक यांच्या गतिंमध्ये कुठपर्यंत समानता आहे हे स्पष्ट

करण्यासाठी प्रथम साधारण गतिच्या वर्णनाने प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४.२.१ ॥

अर्थ - वाक् = वाणी; मनसि = मनांमध्ये स्थित होऊन जाते; दर्शनात् = प्रत्यक्ष पहाण्याने; च = आणि; शब्दात् = वेदवाणीने ही गोष्ट सिद्ध होत आहे.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये असे सांगितले गेले आहे की, 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम ।' या मनुष्याचे मरून एका शारीरतून दुसऱ्या शरीरात जाते समयी वाणी मनाने स्थित होते, मन प्राणात आणि प्राण तेजात तथा तेज परदेवतामध्ये स्थित होते. (छं.उ.६.८.६) या वाक्यात जे वाणीचे मनात स्थित होणे सांगितले गेले आहे, ते वाक्-इंद्रियांचेच स्थित होणे आहे, केवळ त्याच्या वृत्तिमात्राचे नाही; कारण की, हे प्रत्यक्ष दिसून येते की मरणासन्न मनुष्यात मन विद्यमान रहात असूनही वाक्-इंद्रियाचे कार्य बंद होऊन जाते तथा श्रुतिमध्ये तर स्पष्ट शब्दात ही गोष्ट सांगितली गेली आहे.

संबंध - 'वाणी मनात स्थित होऊन जाते' या कथनानंतर तेथे अन्य इंद्रियांचे विषयी काही सांगितले गेले नाही. केवळ

मनाची प्राणात स्थिति सांगितली गेली म्हणून अन्य इन्द्रियांच्या विषयी काय समजावयास हवे ? यावर सांगतात -

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ ४.२.२ ॥

अर्थ - अत एव = यामुळे, च = हे ही (समजून घेतले पाहिजे की); अनु = त्यांच्या बरोबर; सर्वाणि = समस्त इन्द्रिये (मनांत स्थित होऊन जातात.)

व्याख्या - प्रश्नोपनिषदात म्हटले आहे की, 'तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ।' अर्थात ज्याच्या शरीरातील गरमी (उष्णता) शांत होऊन चुकली आहे, असा जीवात्मा मनात स्थित झालेल्या इन्द्रियांसहित पुनर्जन्मास प्राप्त होतो. (प्र.उ.३.९) याप्रकारे श्रुतिमध्ये कुठल्या एका इन्द्रियाचे मनात स्थित होणे न सांगता समस्त इन्द्रियांची मनांत स्थिति सांगितली गेली आहे. तथा सर्व इन्द्रियांची कर्मे बंद होतात हे प्रत्यक्ष दिसून येते. म्हणून पूर्वोक्त दोन्ही प्रमाणांनी ही हेच सिद्ध होते की वाक्-इन्द्रियाबरोबर अन्य इन्द्रियेहि मनांत स्थित होऊन जातात.

संबंध - त्याच्यानंतर काय होते ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ४.२.३ ॥

अर्थ - उत्तरात् = त्याच्यानंतरच्या कथनाने (हे स्पष्ट आहे की); तत् = ते (इन्द्रियांसहित); मनः = मन; प्राणे = प्राणात (स्थित होऊन जाते.)

व्याख्या - पूर्वोक्त श्रुतिमध्ये जे दुसरे वाक्य आहे, 'मनः प्राणे' (छां.उ.६.८.६) त्यावरून हे स्पष्ट आहे की ते मन इन्द्रियांसहच प्राणात स्थित होऊन जाते.

संबंध - त्यानंतर काय होते ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४.२.४ ॥

अर्थ - तदुपगमादिभ्यः = त्या जीवात्म्याच्या गमन आदित्या वर्णनाने हे सिद्ध होत आहे की; सः = तो प्राण, मन आणि इन्द्रियांसहित; अध्यक्षे = आपला स्वामी जीवात्मा त्यात (स्थित होऊन जातो.)

व्याख्या - बृहदारण्यकात म्हटले आहे की, 'त्या समयी हा आत्मा नेत्रातून अथवा ब्रह्मरन्धातून अथवा शरीराच्या अन्य कुठल्या मार्गद्वारा शरीरातून बाहेर पडतो आणि तो बाहेर पडल्यावर त्याच्याबरोबर प्राणही बाहेर पडतो आणि प्राण बाहेर पडल्यावर त्याच्याबरोबर सर्व इन्द्रियेही निघतात.' (बृहउ.४.४.२) श्रुतित्या या गमनविषयक वाक्याने हे सिद्ध होते की, इन्द्रिये आणि मनासहित प्राण आपला स्वामी जीवात्म्यात

स्थित होतात. यद्यपि पूर्व श्रुतिमध्ये प्राणाचे तेजात स्थित होणे सांगितले आहे, परंतु जीवात्म्याशिवाय केवळ प्राण आणि मनासहित इन्द्रियांचे गमन संभव नाही, म्हणून दुसऱ्या श्रुतिमध्ये सांगितलेल्या जीवात्म्यासही येथे सम्मिलित करून घेणे उचित आहे.

संबंध - त्यानंतर काय होते ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

भूतेषु तत्श्रुतेः ॥ ४.२.७ ॥

अर्थ - तच्छ्रुतेः = तद्विषयक श्रुति प्रमाणाने हे सिद्ध होत आहे की; भूतेषु = (प्राण आणि मन-इन्द्रियासहित जीवात्मा) पाचही सूक्ष्मभूतामध्ये (स्थित होतो.)

व्याख्या - पूर्वश्रुतिमध्ये जे असे म्हटले आहे की प्राण तेजात स्थित होतो यावरून हे सिद्ध होत आहे की, जीवात्मा, मन आणि समस्त इन्द्रिये ही सर्वच्या सर्व सूक्ष्मभूतसमुदायात स्थित होतात; कारण की, सर्व सूक्ष्मभूते तेजाशी मिळालेली आहेत. म्हणून तेजाच्या नामाने समस्त भूत-समुदायाचेच कथन आहे.

संबंध - पूर्वश्रुतिमध्ये प्राणाचे केवळ तेजात स्थित होणे सांगितले गेले आहे. म्हणून जर सर्व भूतात स्थित होणे न

मानता एक तेजस तत्त्वातच स्थित होणे मानले गेले तर काय हानि आहे ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ४.२.६ ॥

अर्थ - एकस्मिन् = एक तेजसू तत्त्वात स्थित होणे; न = मानले जाऊ शकत नाही; हि = कारण की, दर्शयतः = श्रुति आणि स्मृति दोन्ही जीवात्म्यास पाचही भूताशी युक्त असल्याचे दाखवितात.

व्याख्या - एका गोष्ठीचा निर्णय पहिल्याने (ब्रह्मसूत्र ३.१.२) केला गेला आहे की एक जल अथवा एका तेजाच्या कथनाने पाचही तत्त्वांचे ग्रहण आहे; कारण की, त्या प्रकरणात पृथ्वी, जल आणि तेज या तीन तत्त्वांच्या उत्पत्तीचे वर्णन करून तीन्हीचे मिश्रण करण्याची गोष्ट सांगितली आहे. म्हणून ज्या तत्त्वाची प्रधानता आहे त्याच्याच नामाने तेथे ती तीन तत्त्वे उल्लेखिली गेली आहेत, यावरून शरीर पांच भौतिक आहे हे गोष्ट प्रत्यक्ष दिसून येत असल्याने तसेच श्रुतिमध्येही पृथ्वीमय, आपोमय, वायुमय, आकाशमय आणि तेजोमय (बृहउ.४.४.७) या विशेषणांचा जीवात्म्याच्या बरोबर प्रयोग दिसून येत असल्याने हेच सिद्ध होत आहे की, प्राण आणि मन-इन्द्रिये आदिसहित जीवात्मा एकमात्र तेजस्तत्त्वात स्थित होत नाही; परंतु शरीराच्या बीजभूत पांचाहि भूतांच्या सूक्ष्म

स्वरूपात स्थित होतो. तेच याचे सूक्ष्म शरीर आहे, जे की कठोपनिषदात रथाच्या नामाने सांगितले गेले आहे. (क.उ.१.३.३) याशिवाय स्मृतिमध्ये म्हटले आहे की - 'अण्व्यो मात्रा विनाशिव्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ॥' पांच भूतांच्या ज्या विनाशशील पांच सूक्ष्म तन्मात्रा (रूप, रस, गंध, स्पर्श आणि शब्द) सांगितल्या गेल्या आहेत, त्यांच्यासह हे संपूर्ण जगत् क्रमशः उत्पन्न होते. (मनु.१.२७)

संबंध - येथे ही जिज्ञासा होते की, मरणकाळच्या गतिचे जे वर्णन केले गेले आहे ते साधारण मनुष्याविषयी आहे का ब्रह्मलोक प्राप्त होणाऱ्या तत्त्ववेत्त्याच्या विषयी आहे ? यावर सांगतात -

समाना चासृ त्यपक्रमादमृतत्वंानुपोष्य ॥ ४.२.७ ॥

अर्थ - आसृत्युपक्रमात् = देवयानमार्गद्वारा ब्रह्मलोकात जाण्याचा क्रम आरंभ होईपर्यंत; समाना = दोन्हीची गति समान; च = ही आहे; च = कारणकी; अनुपोष्य = सूक्ष्म शरीरास सुरक्षित ठेवूनच; अमृतत्वम् = ब्रह्मलोकात अमृततत्त्वाचा लाभ मिळविणे ब्रह्मविद्येचे फळ सांगितले गेले आहे.

व्याख्या - वाणी मनात स्थित होते, येथपासून प्राण, मन आणि इंद्रियासहित जो जीवात्म्याचा सूक्ष्म भूतसमुदायात स्थित होण्यापर्यंतचा मार्ग दाखविला गेला आहे, येथपर्यंत साधारण मनुष्यांची आणि ब्रह्मलोकात जाणाऱ्या ज्ञानी पुरुषांची गति एक समानच सांगितली गेली आहे, कारण की, सूक्ष्म शरीर सुरक्षित राहिले असतानाच या लोकातून ब्रह्मलोकात जाणे होत असते आणि तेथे जाऊन त्याला अमृतस्वरूपाची प्राप्ती होते. तथा अन्य लोकात आणि शरीरांतही सूक्ष्म शरीरद्वाराच गमन होते म्हणून वेगवेगळे वर्णन केले नाही.

संबंध - त्या प्रकरणाच्या अन्ती जे असे सांगितले गेले आहे की, मन, इन्द्रिये आणि जीवात्म्यासहित ते तेज परमदेवतेत स्थित होते. तर ते स्थित होणे कसे आहे, कारण की, प्रकरण साधारण मनुष्यांचे आहे; सर्व समान भावाने परमदेव परमात्म्यास प्राप्त होतील हे सम्भव नाही. या जिज्ञासेवर सांगतात -

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ४.२.८ ॥

अर्थ - संसारव्यपदेशात् = साधारण जीवांचे मरणानंतर वारंवार जन्म ग्रहण करण्याचे कथन झाले असल्याने (हेच सिद्ध होत आहे की); तत् = त्यांचे ते सूक्ष्म शरीर; आ अपीतेः = मुक्तावस्था प्राप्त होईपर्यंत राहते, म्हणून नूतन स्थूल शरीर

प्राप्त होण्यापूर्वी त्यांचे परमात्म्यात स्थित राहणे प्रलयकालाप्रमाणे आहे.

व्याख्या - त्या प्रकरणात जे एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरात जाणाऱ्यांचे परम देवतेमध्ये स्थित होणे सांगितले गेले आहे, ते प्रलयकालाप्रमाणे कर्म-संस्कार आणि सूक्ष्मशरीरासहित अज्ञानपूर्वक स्थित होणे आहे. म्हणून ती परब्रह्म परमात्म्याची प्राप्ती नाही, परंतु समस्त जगत ज्याप्रकारे त्या परम कारण परमात्म्यांतच स्थित राहते, त्याचप्रकारे स्थित असणे आहे. ही स्थिति त्या जीवात्म्यास जोपर्यंत आपल्या कर्म-फल-उपभोगास उपयुक्त दुसरे कुठले शरीर मिळत नाही तोपर्यंत राहतो; कारण की, त्याच्या पुनर्जन्माचे श्रुतिमध्ये कथन आहे. (क.उ.२.२.७) म्हणून जोपर्यंत त्यास मुक्ति प्राप्त होत नाही तोपर्यंत त्याचा सूक्ष्म शरीराशी संबंध राहतो; म्हणून तो मुक्त पुरुषाप्रमाणे परमात्म्यात विलीन होत नाही.

संबंध - त्या प्रकरणात जे जीवात्म्याचे सर्वासहित आकाशादि भूतात स्थित होणे सांगितले गेले आहे, तेथे असे सांगितले गेलेले नाही की तो सूक्ष्म-भूत समुदायात स्थित होतो; म्हणून ते स्पष्ट करतात. -

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ४.२.९ ॥

अर्थ - प्रमाणतः = वेद-प्रमाणाने; च = आणि; तथोपलब्धेः = तशी उपलब्धि होण्याने ही (हेच सिद्ध होत आहे की; सूक्ष्मम् = ज्यात जीवात्मा स्थित होतो तो) भूतसमुदायसूक्ष्म आहे.

व्याख्या - मरणकाली ज्या आकाशादि भूतसमुदायात सर्वासह जीवात्मा स्थित होतो असे सांगितले गेले आहे, तो भूतसमुदाय सूक्ष्म आहे, स्थूल नाही. ही गोष्ट श्रुतिच्या प्रमाणांनी तर सिद्ध आहेच, प्रत्यक्ष उपलब्धीने ही सिद्ध होत आहे; कारण की, श्रुतिमध्ये जेथे परलोक-गमनाचे वर्णन केले गेले आहे, तेथे म्हटले आहे - 'शतं चैका हृदयस्य नाड्यतासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेत्रि विष्वङ्कन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥' 'या जीवात्म्याच्या हृदयात एकशे एक नाड्या आहेत; त्यातील एक कपाळाकडे निघालेली आहे, हिला सुषुम्ना म्हणतात, तिच्या द्वारा वर जाऊन मनुष्य अमृतभावास प्राप्त होतो. दुसऱ्या नाड्या मरणकाली नाना योनीमध्ये घेऊन जाणाऱ्या आहेत. (छां.उ.८.६.६) यात जी नाडीद्वारा निघून जाण्याची गोष्ट सांगितली आहे, ती सूक्ष्म भूतात स्थित जीवात्म्यासाठीच सम्भव आहे; तथा मरणकाली समीपवर्ती मनुष्यांना त्याचे निघून जाणे नेत्रेन्द्रिय आदिने दिसून येत नाही. यावरूनही त्या भूतांचे सूक्ष्म असणे प्रत्यक्ष आहे. याप्रकारे श्रुतिप्रमाण आणि प्रत्यक्ष प्रमाणाने ही त्या

भूतसमुदायाचे सूक्ष्म असणे सिद्ध होत आहे. हा विषय सूत्र १.४.२ मध्येही पहावयास हवा.

संबंध - प्रकारान्तराने ही गोष्ट सिद्ध करतात. -

नोपमर्देनातः ॥ ४.२.१० ॥

अर्थ - अतः = तो भूतसमुदाय सूक्ष्म असतो म्हणून, उपमर्देन = या स्थूल शरीराचा दाह आदिच्या द्वारा नाश केल्याने; न = त्याचा नाश होत नाही.

व्याख्या - मरणकाली जीवात्मा ज्या आकाशादि भूत-समुदाय रूपी शरीरात स्थित होतो, तो सूक्ष्म असतो, म्हणून त्या स्थूल शरीराचा दाह आदिच्या द्वारा नाश केल्याने ही त्या सूक्ष्म शरीराचे काहीही बिघडत नाही. जीवात्मा सूक्ष्म-शरीरासह त्या स्थूल शरीरातून निघून जातो, म्हणून या स्थूल शरीराचा दाह-संस्कार केल्यावरही जीवात्म्यास कुठल्याही प्रकारच्या कष्टाचा अनुभव येत नाही.

संबंध - उपर्युक्त कथनाची पुष्टि करीत सांगतात -

अस्यैवचोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ४.२.११ ॥

अर्थ - एषः = हा; ऊष्मा = उष्णता जी जिवंत शरीरात अनुभवास येते; अस्य एव = या सूक्ष्म शरीराचीच आहे' उपपत्तेः = युक्तिने;

च = हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे, कारण की सूक्ष्म शरीराच्या निघून जाण्यानंतर स्थूल शरीर गरम राहत नाही.

व्याख्या - सूक्ष्म शरीरासहीत जीवात्मा जेव्हा या स्थूल शरीरातून निघून जातो, त्यानंतर त्यात उष्णता राहात नाही; स्थूल शरीराचे रूप आदि लक्षणे जशीच्या तशी राहूनही थंड होते. या युक्तिनेही ही गोष्ट समजली जाऊ शकते की जीवित शरीरात ज्या उष्णतेचा अनुभव येतो, ती या सूक्ष्म शरीराचीच असू शकते. अतएव ते निघून गेले की ती राहत नाही.

संबंध - ज्यांचे समस्त संकल्प येथेच नष्ट होऊन चुकले आहेत, ज्यांच्या मनात कुठल्याही प्रकारची वासना शेष राहिली नाही, ज्यांना या शरीरातच परब्रह्म परमात्म्याची प्राप्ती झालेली आहे त्यांचे ब्रह्मलोकी गमन होणे संभव नाही; कारण की श्रुतिमध्ये त्यांच्या गमनाचा निषेध आहे. ही गोष्ट दृढ करण्यासाठी पूर्वपक्ष उपस्थित करून त्याचे उत्तर दिले जात आहे.

प्रतिषेधादिति चेन्न, शारीरात् ॥ ४.२.१२ ॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाल; प्रतिषेधात् = प्रतिषेध होण्यामुळे (त्याचे गमन होत नाही), इति न = तर हे ठीक नाही; शारीरात्

= कारण की त्या प्रतिषेध वचनांच्या द्वारा जीवात्म्यापासून प्राणांच्या अलग होण्याचा निषेध केला गेला आहे.

व्याख्या - पूर्वपक्षाच्या बाजूने सांगितले जाते की 'जो कामनारहित, निष्काम, पूर्णकाम आणि केवळ परमात्म्याची इच्छा करणारा आहे, त्याचे प्राण उत्क्रमण करीत नाहीत.' (बृहउ.४.४.६) या श्रुतिमध्ये कामनारहित, महापुरुषांच्या गतिचा अभाव सांगितला जाण्याने हे सिद्ध होत आहे की, त्याचे ब्रह्मलोकात गमन होत नाही, परंतु हे म्हणणे ठीक नाही; कारण की, उक्त श्रुतिमध्ये जीवात्म्याच्या प्राणांपासून वेगळे होण्याचा निषेध आहे, शरीरापासून म्हणून यामुळे गमनाचा निषेध सिद्ध होत नाही; तर जीवात्मा प्राणांसह ब्रह्मलोकात जातो या गोष्टीची पुष्टि होत आहे.

संबंध - याच्या उत्तरात सिद्धान्ती सांगतात -

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ ४.२.१३ ॥

अर्थ - एकेषाम् = एक शाखेच्या श्रुतिमध्ये; स्पष्टः = स्पष्टच शरीरातून प्राणांचे उत्क्रमण न होण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे; हि = म्हणून (हेच सिद्ध होत आहे की त्याचे गमन होत नाही.)

व्याख्या - एका शाखेच्या श्रुतिमध्ये स्पष्टच ही गोष्ट सांगितली गेली आहे की, 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' - 'त्या आप्तकाम महापुरुषाचे प्राण उत्क्रमण करत नाहीत; तेथेच विलीन होऊन जातात, तो ब्रह्म होऊनच ब्रह्मास प्राप्त होतो.' (नृसिंहो७) याशिवाय, बृहदारण्यकोपनिषदाच्या पुढील मंत्रात हेही सांगितले आहे की, 'अत्र ब्रह्म समश्रुते' - तो येथेच ब्रह्मास प्राप्त होऊन जातो. (बृहउ.४.४.७) दुसऱ्या श्रुतिमध्ये असेही सांगितले आहे की, 'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेद्यते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥ 'हा जीवात्मा समस्त प्राण, पांच भूते तथा अन्तःकरण आणि इन्द्रियांच्या सहित ज्यात प्रतिष्ठित आहे, त्या परम अविनाशी परमात्म्यास जो जाणतो, हे सोम्य, तो सर्वज्ञ महापुरुष त्या सर्व रूप परमात्म्यामध्ये प्रविष्ट होऊन जातो. (प्र.उ.४.११)

संबंध - स्मृतिप्रमाणांनी ही गोष्ट दृढ करतात.

स्मर्यते च ॥ ४.२.१४ ॥

अर्थ - च = तथा; स्मर्यते = स्मृतिनेही, (हेच सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - ज्याचा मोह सर्वथा नष्ट झाला आहे, असा स्थितप्रज्ञ ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मात स्थित राहून प्रियास पाहून हर्षित होत नाही

आणि अप्रियास पाहून उद्विग्नही होत नाही. (गीता ५.२०) 'ज्यांची पापे सर्वथा नष्ट होऊन चुकली आहेत, जे सर्व प्राण्यांच्या हितामध्ये संलग्न आहेत तथा ज्यांचे समस्त संशय नष्ट झाले आहेत, असे विजितात्मा महापुरुष शांत ब्रह्मास प्राप्त होतात.' (गीता ५.२५) 'त्यांच्या सर्व बाजूस ब्रह्मच वर्तत असते.' (गीता ५.२६) याप्रकारे स्मृतिमध्ये ठिकठिकाणी त्या महापुरुषांचे जीवनकालातच परब्रह्म परमात्म्याची प्राप्ती होणे सांगितले गेले आहे तथा जेथे गमनाचे प्रकरण आले आहे. तेथे शरीरातून समस्त सूक्ष्म तत्वांना बरोबर घेऊन गमन करण्याची गोष्ट आली आहे. (१५.७) म्हणून हे सिद्ध होत आहे की ज्या महापुरुषांना जीवनकालातच परब्रह्म परमात्म्याची प्राप्ती होऊन जाते, त्यांचे कुठल्याही परलोकात गमन होत नाही.

संबंध - जे महात्मे जीवनकालातच परमात्म्यास प्राप्त होऊन चुकले आहेत, ते जर परलोकात जात नाहीत तर शरीरनाशाच्या वेळी कोठे रहातात ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

तानि परे तथा ह्याह ॥ ४.२.१५ ॥

अर्थ - तानि = ते प्राण, अन्तःकरण, पांच सूक्ष्मभूते तथा इन्द्रिये सर्वच्या सर्व; परे = त्या परब्रह्मात (विलीन होऊन जातात); हि = कारण की; तथा = असेच; आह = श्रुति सांगते.

व्याख्या - जे महापुरुष जीवनकालातच परमात्म्यास प्राप्त होऊन जातात, ते एक प्रकारे निरंतर त्या परब्रह्म परमात्म्यांतच स्थित राहतात; त्यापासून कधीही अलग होत नाहीत तरीही लोकदृष्टीने शरीरात राहतो, म्हणून जेव्हा प्रारब्ध पूर्ण झाल्यावर शरीराचा नाश होऊन जातो, त्या समयी ते शरीर, अन्तःकरण आणि इन्द्रिये आदि सर्व कलांसहित त्या परमात्म्यातच विलीन होऊन जाते. श्रुतिमध्ये ही हेच सांगितले आहे की, 'त्या महापुरुषाचा जेव्हा देहपात होतो त्या समयी पंधरा कला आणि मनासहित समस्त इन्द्रियांच्या देवताही आपापल्या अभिमानी देवतांमध्ये स्थित होऊन जातात, त्यांच्याबरोबर जीवन्मुक्तीचा काही संबंध राहत नाही; त्यानंतर विज्ञानमय जीवात्मा, त्याची समस्त कर्मे आणि उपर्युक्त सर्व देवता ही सर्वच्या सर्व परब्रह्मात विलीन होऊन जातात.' (मु.उ.३.२.७) 'न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥

संबंध - शरीरसंबंधी सर्व तत्त्वासहित तो महापुरुष त्या (परमात्म्यात, परब्रह्मात) कशा प्रकारे स्थित होतो ? अशी जिज्ञासा झाल्यावर सांगतात. -

अविभागो वचनात् ॥ ४.२.१६ ॥

अर्थ - वचनात् = श्रुतित्वा कथनाने (हे कळून येते की);
अविभागः = विभाग रहात नाही.

व्याख्या - मरणकालात साधारण मनुष्यांचे जीवात्म्यासहित त्या परमदेवात स्थित होणे सांगितले गेले आहे तथा आपल्या कर्मानुसार भिन्न-भिन्न योनिंमध्ये कर्मफलाचा उपभोग करण्यासाठी तेथून त्यांचे जाणेही सांगितले गेले आहे. (क.उ.२.५.७) म्हणून प्रलयाप्रमाणे परमात्म्यात स्थित होऊनही ते त्यापासून विभक्तच रहातात. परंतु हा ब्रह्मज्ञानी महापुरुष तर सर्व तत्वांसहित येथेच परमात्म्यात लीन होतो; म्हणून विभागरहित होऊन आपल्या परम कारणभूत ब्रह्मात मिळून जातो. श्रुतिही असेच वर्णन करते. 'ज्याप्रकारे वाहणाऱ्या नद्या आपले नामरूप सोडून समुद्रात विलीन होऊन जातात; त्याचप्रकारे ज्ञानी महात्मा नाम-रूपरहित होऊन उत्तमाहून उत्तम दिव्य परमपुरुष परमात्म्यास प्राप्त होऊन जातो.(मु.उ.३.२.८) हा मंत्र सूत्र १.४.२१ च्या व्याख्येत आला आहे. हा मंत्र सूत्र १.३.२ च्या व्याख्येत अर्थासहित आलेला आहे.

संबंध - ब्रह्मलोकात जाणाऱ्यांच्या गतिचा प्रकार सांगण्याच्या उद्देशाने प्रकरण आरंभ करून सातव्या सूत्रात हे सिद्ध केले

गेले की, मृत्यूकालीप्राण, मन आणि इन्द्रियांसहित जीवात्मा स्थूल शरीरातून निघतेवेळी सूक्ष्म पांच भूतसमुदायरूप सूक्ष्म शरीरात स्थित होतो. येथपर्यंत तर सामान्य मनुष्यासमानच विद्वानाची ही गति आहे. त्यानंतर आठव्या सूत्रात हा निर्णय केला गेला की, साधारण मनुष्य तर सर्वांच्या कारणरूप परमेश्वरात प्रलयकालाप्रमाणे स्थित होऊन परमेश्वराच्या विधानानुसार कर्मफलाच्या भोगासाठी दुसऱ्या शरीरात निघून जातो परंतु ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मलोकात जातो. नंतर प्रसंगवश नऊ ते अकराव्या सूत्रापर्यंत सूक्ष्म शरीराची सिद्धि केली गेली आणि बारावे ते सोळाव्या सूत्रापर्यंत ज्या महापुरुषांना जीवनकालातच ब्रह्माचा साक्षात्कार होऊन जातो, ते ब्रह्मलोकात न जाता येथेच ब्रह्मात लीन होऊन जातात, हा निर्णय केला गेला; आता या सतराव्या सूत्रापासून ब्रह्मलोकात जाणाऱ्या विद्वानाच्या गतिविषयी पुन्हा विचार आरंभ करतात. सूक्ष्म शरीरात स्थित झाल्यानंतर तो विद्वान कशाप्रकारे ब्रह्मलोकात जातो हे सांगण्यासाठी पुढील प्रकरण प्रस्तुत केले जात आहे.

तदोकोब्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो
 विद्यसामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृ तियोगाच्च हार्दानुगृहीतः
 शताधिक्या ॥ ४.२.१७ ॥

अर्थ - तदोकोऽब्रज्वलनम् = (स्थूल शरीरातून निघते वेळी) त्या जीवात्म्याचे निवासस्थान जे हृदय आहे, त्याच्या अग्रभागातून प्रकाश होऊन जातो; तत्प्रकाशित द्वारः = त्या प्रकाशाने ज्याचे निघून जाण्याचे द्वार प्रकाशित होऊन गेले आहे असा तो विद्वान्; विद्या सामर्थ्यात् = ब्रह्मविद्येच्या प्रभावाने; च = तथा, तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगात् = त्या विद्येचे शेष अंग जे ब्रह्मलोकात गमन आहे, त्या गमनविषयक संस्काराच्या स्मृतित्या योगाने; हार्दानुगृहीतः = हृदयस्थ परमेश्वराच्या कृपेने अनुगृहीत झालेला; शताधिकया = एकशे नाडयांहून अधिक जी एक (सुषुम्णा) नाडी आहे, तिच्याद्वारा (ब्रह्मरन्धातून निघतो.)

व्याख्या - श्रुतिमध्ये मरणासन्न मनुष्याची समस्त इन्द्रिये, प्राण तथा अन्तःकरणाचे लिंगशरीरात एक होऊन जाण्याची गोष्ट सांगून हृदयाच्या अग्रभागामध्ये प्रकाश होण्याचे कथन आले आहे. (बृहउ.४.४.२) तसेच साधारण मनुष्य आणि ब्रह्मवेत्ताचा (शरीरातून) निघून जाण्याचा मार्ग याप्रकारे भिन्न भिन्न सांगितला आहे की, 'हृदयाशी संबंधित एकशे एक नाडया आहेत, त्या पैकी एक मस्तकाकडे निघते, तिच्याद्वारा वरील बाजूस जाणारा विद्वान् अमृतत्वासप्राप्त होतो. शरीरातून जातेवेळी अन्य नाडया इकडच्या-तिकडच्या मार्गाने नाना योनित घेऊन जाणाऱ्या असतात. (छां.उ.८.६.६) या

श्रुतिप्रमाणांवरून हाच निश्चय होतो की, मरणकाली तो महापुरुष हृदयाच्या अग्रभागात होणाऱ्या प्रकाशाने प्रकाशित ब्रह्मरन्धाच्या मार्गाने स्थूल शरीरांतून बाहेर निघतो आणि ब्रह्मविद्येच्या प्रभावाने तिच्या फलरूप ब्रह्मलोकाच्या प्राप्तीच्या संस्काराच्या स्मृतिनेयुक्त होऊन हृदयस्थित सर्वसुहृद परब्रह्म परमेश्वराकडून अनुगृहीत होऊन सूर्याच्या २९मीमध्ये निघून जातो.' 'तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रचोतते प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति'। त्याचा त्या हृदयाचा अग्रभाग प्रकाशित होऊ लागतो, त्यातूनच हा आत्मा बाहेर निघतो. हा मंत्र ४.२.९ च्या व्याख्येत अर्थासहित आला आहे.

संबंध - यानंतर काय होते ? या जिज्ञासेवर सांगतात. -

२९म्यनुसारी ॥ ४.२.१८ ॥

अर्थ - २९म्यनुसारी = सूर्याच्या २९मीमध्ये स्थित होऊन त्यांचेच अवलंबन करून (तो सूर्यलोकाच्या द्वाराने ब्रह्मलोकात जातो.)

व्याख्या - 'या स्थूल शरीरांतून बाहेर निघून तो जीवात्मा या सूर्याच्या २९मीद्वारा वर चढतो, तेथे ॐ असे म्हणत जितक्या वेळात मन जाते, तितक्याच वेळात सूर्यलोकात पोहोचतो. हा सूर्य हेच विद्वानांसाठी ब्रह्मलोकास जाण्याचे द्वार आहे. हे

अविद्वानासाठी बंद राहते, म्हणून ते (नीच) खालच्या लोकात जातात. (छां.उ.८.६.७) या श्रुतिच्या कथनावरून हे सिद्ध होत आहे की, ब्रह्मरन्धाच्या मार्गाद्वारा स्थूल शरीरातून बाहेर निघून ब्रह्मवेत्ता सूर्याच्या रश्मीमध्ये स्थित होऊन त्यांचा आश्रय घेऊन सूर्यलोकाच्या द्वाराने ब्रह्मलोकात निघून जातो, त्यासाठी त्याला विलंब होत नाही. 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरुर्ध्वमाक्रमते स ओमोनि वा होद् वा मीयते स यावत् क्षिप्येन्मस्तावदादित्यं गच्छत्येतद् वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ।

संबंध - रात्रीच्या समयी तर सूर्याचे किरण रहात नाहीत, म्हणून जर कुणा ज्ञान्याचा देहपात रात्रीच्या समयी झाला तर त्याचे काय होते? या जिज्ञासेवर सांगतात. -

निशि नेति चेन्न, सम्बन्धात् यावदेहभावित्वादर्शयति च ॥
४.२.१९ ॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाले की; निशि = रात्रीत; न = सूर्याच्या रश्मींच्या कडून नाडीद्वारा त्याचा संबंध होत नाही; इति न = तर हे म्हणणे ठीक नाही; (हि) = कारण की; संबंधस्य = नाडी आणि सूर्य रश्मींच्या संबंधांची; यावदेहभावित्वात् = जोपर्यंत शरीर राहते, तोपर्यंत सत्ता टिकून राहते, म्हणून (दिवस असो

वा रात्र केव्हाही नाडी आणि सूर्यरश्मींचा संबंध विच्छिन्न होत नाही.); दर्शयति च = ही गोष्ट श्रुतिही दाखविते.

व्याख्या - जर कोणी असे म्हणेल की, रात्रीत देहपात झाल्यावर नाड्यांशी सूर्यकिरणांचा संबंध होणार नाही, म्हणून त्या समयी मृत्यू प्राप्त झालेला विद्वान सूर्यलोकाच्या मार्गाने गमन करू शकत नाही, तर त्याचे हे म्हणणे ठीक नाही आहे. कारण की, श्रुतिमध्ये म्हटले आहे की, 'या सूर्याची किरणे या लोकात आणि त्या सूर्यलोकात दोन्ही ठिकाणी गमन करतात, ती सूर्यमण्डलातून निघून शरीरांतील नाड्यात व्याप्त होऊन राहतात तथा नाड्यांतून निघून सूर्यामध्ये पसरतात.' (छां.उ.८.६.२) म्हणून श्रुतिच्या या कथनानुसार जोपर्यंत शरीर राहते, तोपर्यंत प्रत्येक ठिकाणी आणि सर्वसमयी सूर्याचे किरण त्याच्या नाड्यांमध्ये व्याप्त राहत असतात; म्हणून कुठल्याही समयी देहपात झाला तरी सूक्ष्म शरीरासहित जीवात्म्याचा नाड्यांच्या द्वारे तत्काळ सूर्याच्या रश्मिंशी संबंध येतो आणि तो विद्वान सूर्यलोकाच्या द्वाराने ब्रह्मलोकात निघून जातो. 'एता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्यादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सूत्राः ॥

संबंध - काय दक्षिणायन कालात मेल्यावरही विद्वान् ब्रह्मलोकात निघून जातो ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

अतश्चायनेऽपि ही दक्षिणे ॥ ४.२.२० ॥

अर्थ - अतः = या पूर्वी सांगितलेल्या कारणाने; च = ही; दक्षिणे = दक्षिण; अयने = अयनात; अपि = मरणाऱ्याचेही ब्रह्मलोकात गमन होते.

व्याख्या - पूर्वसूत्राच्या कथनानुसार ज्याप्रकारे रात्रीच्या समयी सूर्याच्या रश्मिशी संबंध होण्यात काही बाधा येत नाही, त्याचप्रकारे दक्षिणायन कालातही कोठलीही बाधा येत नसल्याने तो विद्वान् सूर्यलोकाच्या मार्गाने जाऊ शकतो. म्हणून हेच समजले पाहिजे की, दक्षिणायन समयी शरीर सोडून जाणारा महापुरुष ब्रह्मविद्येच्या प्रभावाने सूर्यलोकाच्या द्वाराने तत्काळ ब्रह्मलोकात पोहोचतो. भीष्म आदि महापुरुषांच्या विषयी जे उत्तरायणकालाच्या प्रतीक्षेचे वर्णन आले आहे, त्याचा आशय असा होऊ शकतो की, भीष्म वसु देवता होते, त्यांना देवलोकात जायचे होते आणि दक्षिणायन समयी देवलोकात रात्र असते. म्हणून ते काही दिवस प्रतीक्षा करीत राहिले.

संबंध - येथे ही जिज्ञासा होते की, 'हे अर्जुना। ज्या काळी शरीर त्यागून गेलेले योगी लोक परत न येणाऱ्या आणि परत येणाऱ्या गतिला प्राप्त होतात, तो काळ मी तुला सांगतो.' (गीता ८.२३) याप्रकारे प्रकरण आरंभ करून दिवस, शुक्लपक्ष आणि उत्तरायण आदि कालास तर अपुनरावृत्तिकारक सांगितले गेले आहे. तथा रात्री आणि दक्षिणायन आदिला पुनरावृत्तिचा काल नियत केला गेला आहे, मग येथे कसे सांगितले गेले आहे की, रात्र आणि दक्षिणायनात ही देहत्याग करणारा विद्वान ब्रह्मलोकात जाऊ शकतो ? यावर सांगतात.

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ ४.२.२१ ॥

अर्थ - च = याशिवाय; योगिनः = योग्याचे; प्रति = साठी (हा कालविशेषाचा नियम), स्मर्यते = स्मृतिमध्ये सांगितले जाते; च = तथा; एते = (तेथे सांगितलेले) हे अपुनरावृत्ति आणि पुनरावृत्तिरूप दोन्ही मार्ग; स्मार्ते = स्मार्त आहेत.

व्याख्या - गीतेमध्ये ज्या दोन गतींचे वर्णन आहे, ते स्मार्त अर्थात श्रुतिवर्णित मार्गाहून भिन्न आहे. याशिवाय ते योग्यासाठी सांगितले गेले आहे. याप्रकारे विषयाचा भेद असल्याकारणाने तेथे आवृत्ति आणि अनावृत्ति साठी नियत केलेल्या कालविशेषाने या श्रुतिनिरोपित गतिमध्ये काही विरोध येत नाही. जे लोक गीतेच्या श्लोकात काल शब्दाच्या

प्रयोगाने दिन, रात, शुक्लपक्ष, कृष्णपक्ष, उत्तरायण, दक्षिणायन या शब्दांना कालवाचक मानून त्यांच्यापासून कालविशेषास ग्रहण करतात, त्यांच्यासाठी हे समाधान केले गेले आहे; परंतु जर त्या शब्दांचा अर्थ लोकान्तरात पोहोचविणाऱ्या त्या त्या कालांच्या अभिमानी देवता असा मानला गेला तर श्रुतित्या वर्णनाशी काही विरोध येत नाही.

ब्रह्मसूत्र

अध्याय चवथा

पाद तिसरा

संबंध - दुसऱ्या पादामध्ये हे सांगितले की ब्रह्मलोकात जाण्याचा मार्ग आरंभ होण्यापूर्वी पर्यंतची गति (वाणीचा मनांत लय होणे आदि) विद्वान आणि अविद्वान दोन्हीची एक समानच आहे नंतर अविद्वान कर्मानुसार संसारात पुन्हा नूतन शरीर ग्रहण करतो आणि ज्ञानी महापुरुष ज्ञानाने प्रकाशित मोक्ष नाडी द्वाराचा आश्रय घेऊन सूर्याच्या रश्मिंद्वारा सूर्यलोकात पोहोचून तेथून ब्रह्मलोकात निघून जातो. रात्र आणि दक्षिणायन काळातही विद्वानाच्या या उर्ध्वगतित काही बाधा येत नाही; परंतु ब्रह्मलोकात जाण्याचा जो मार्ग आहे त्याचे

वर्णन कोठे अर्चिंमार्ग, कोठे उत्तरायण मार्ग आणि देवयान मार्ग या नावाने केले गेले आहे. तथा या मार्गांची चिन्हे ही भिन्न भिन्न सांगितली गेली आहेत. म्हणून ही जिज्ञासा होत आहे की उपासना आणि अधिकारी भेदाने हे मार्ग भिन्न भिन्न आहेत अथवा एकाच मार्गाची ही सर्व नावे आहेत ? याशिवाय मार्गात तर कोठे नाना देवतांच्या लोकांचे वर्णन येते, कोठे दिन, पक्ष, मास, अयन आणि संवत्सर यांचे वर्णन येते आणि कोठे केवळ सूर्यरश्मि आणि सूर्यलोकाचेच वर्णन येते हा वर्णनाचा भेद एक मार्ग मानण्याने कशा प्रकारे संगत होईल ? म्हणून या विषयाचा निर्णय करण्यासाठी तीसरा पाद तथा पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे.

अर्चिरादिना तत्प्रथिते: ॥ ४.३.१ ॥

अर्थ - आर्चिरादिना = अर्चिंपासून आरंभ होणाऱ्या एकाच मार्गाने (ब्रह्मलोकास जातात); तत्प्रथिते: = कारण की ब्रह्मज्ञान्यासाठी हा एकच मार्ग (विभिन्न नामांनी) प्रसिद्ध आहे.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये ब्रह्मलोकात जाण्यासाठी विभिन्न नामांनी ज्याचे वर्णन केले गेले आहे, तो एकच मार्ग आहे अनेक मार्ग नाहीत. त्या मार्गाचे प्रसिद्ध नाम अर्चिःआदि आहे; कारण तो अर्चिंपासून प्रारंभ होणारा मार्ग आहे. याच्या द्वारेच

ब्रह्मलोकात जाणारे सर्व साधक जातात. याचेच देवयान, उत्तरायण मार्ग आदि नामांनी वर्णन आले आहे. तथा मार्गात येणाऱ्या लोकांचे जे वर्णन येते ते काही ठिकाणी कमी, काही ठिकाणी अधिक आहे. त्या स्थळी जेथे ज्या लोकांचे वर्णन केले गेलेले नाही तेथे त्याचा अन्यत्राच्या वर्णनावरून अध्याहार करून घेतला पाहिजे.

संबंध - एका जागी सांगितलेल्या लोकांचा दुसऱ्या जागी कशा प्रकारे अध्याहार केला पाहिजे? या जिज्ञासेवर सांगतात.

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ४.३.२ ॥

अर्थ - वायुम् = वायुलोकास, अब्दात् = संवत्सरानंतर (आणि सूर्याच्या आधी समजावयास पाहिजे); अविशेषविशेषाभ्याम् = कारण की वायुचे वर्णन समान भावाने कोठे आहे आणि कोठे विशेष भावाने आहे.

व्याख्या - एक श्रुति म्हणते - 'जे या प्रकारे ब्रह्मविद्येचे रहस्य जाणतात तथा जे वनात राहून श्रद्धापूरवक सत्याची उपासना करतात ते अर्चि (ज्योती, अग्नि अथवा सूर्यकिरणे) ला प्राप्त होतात. अर्चिपासून दिनास, दिनापासून शुक्ल पक्षास, शुक्ल पक्षापासून उत्तरायणाच्या सहा महिन्यास, त्या सहा महिन्यापासून संवत्सरास, संवत्सरापासून सूर्यास,

सूर्यापासून चंद्रम्यास तथा चन्द्रम्यापासून विद्युतला प्राप्त होतात. तेथून अमानव पुरुष यांना ब्रह्माजवळ पोहोचवितो. हा देवयान मार्ग आहे. (छां.उ.५.१०.१.२) दुसऱ्या श्रुतिचे कथन आहे - 'जेव्हा हा मनुष्य या लोकाहून ब्रह्मलोकास जातो, तेव्हा तो वायुस प्राप्त होतो, वायु त्याच्यासाठी रथ-चक्राच्या छिद्राप्रमाणे रस्ता देतो. त्या रस्त्याने तो वर चढतो, नंतर तो सूर्यास प्राप्त होतो. तेथे त्यास सूर्य लम्बर नामक वाद्यात असणाऱ्या छिद्रासदृश्य रस्ता देतो. त्या रस्त्याने वर जाऊन तो चन्द्रम्यास प्राप्त होतो, चन्द्रमा त्याच्यासाठी नगऱ्याच्या छिद्रासदृश्य रस्ता देतो. त्या रस्त्याने वर चढून तो शोकरहित ब्रह्मलोकास प्राप्त होतो. तेथे अनंतकालापर्यंत निवास करतो. (त्या नंतर ब्रह्मात लीन होऊन जातो)' (बृहउ.५.१०.१) तीसरी श्रुति सांगते - 'तो या देवयानमार्गास प्राप्त होऊन अग्निलोकात येतो, नंतर वायुलोक, सूर्यलोक, वरुणलोक, इन्द्रलोक तथा प्रजापती लोकात जाऊन ब्रह्मलोकात पोहोचतो.' (कौ.उ.१.३) या वर्णनात वायुलोकाचे वर्णन दोन श्रुतिमध्ये आले आहे. कौषीतकि उपनिषदात तर केवळ लोकांची नावे मात्र दिलेली आहेत, विशेष रूपाने क्रमाचे स्पष्टीकरण केलेले नाही; परंतु बृहदारण्यकात वायुलोकातून सूर्यलोकात जाण्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. म्हणून अर्चिपासून आरंभ करून मार्गाचे वर्णन करणाऱ्या छांदोग्योपनिषदातील

श्रुतिमध्ये अग्निच्या स्थानी तर अर्चि म्हटले आहे, परंतु तेथे वायुलोकाचे वर्णन नाही आहे, म्हणून वायुलोकास संवत्सरानंतर आणि सूर्याच्या आधी मानले पाहिजे.

संबंध - वरुण, इंद्र आणि प्रजापति लोकांचेही अर्चि आदि मार्गात वर्णन नाही आहे, म्हणून त्यांना कशानंतर समजले पाहिजे? या जिज्ञासेवर सांगतात

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ४.३.३ ॥

अर्थ - तडितः = विद्युतपासून, अधि = वर; वरुणः = वरुणलोक (समजला पाहिजे); सम्बन्धात् = कारण की त्या दोन्हीचा परस्पर सम्बन्ध आहे.

व्याख्या - वरुण जलाचा स्वामी आहे; विद्युतचा जलाशी निकटतम सम्बन्ध आहे; म्हणून विद्युतच्या वर वरुणलोकाची स्थिति समजली पाहिजे. त्यानंतर इंद्र आणि प्रजापति लोकांची स्थिति ही त्या श्रुतित सांगितलेल्या क्रमानुसार समजून घेतली पाहिजे. याप्रकारे सर्व श्रुतिंची एकता होऊन जाईल आणि एक मार्ग मानण्यात कुठल्याही प्रकारचा विरोध राहणार नाही.

संबंध - अर्चिरादि मार्गात जे अर्चि, अहः, पक्ष, अयन, संवत्सर, वायु आणि विद्युत आदि सांगितली गेली आहेत ती जड आहेत की चेतन? या जिज्ञासेवर सांगतात

आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॥ ४.३.४ ॥

अर्थ - आतिवाहिकाः = ते सर्व साधकांना एका स्थानाहून दुसऱ्या स्थानापर्यंत पोहोचविणारे त्या त्या लोकांचे अभिमानी पुरुष आहेत; तल्लिङ्गात् = कारण की श्रुतिमध्ये तसेच लक्षण दिसून येते.

व्याख्या - अर्चि, अहः आदि शब्दांच्या द्वारे सांगितले जाणाऱ्या ह्या सर्व त्या त्या नावाच्या आणि लोकांच्या अभिमानी देवता अथवा मानवाकृति पुरुष आहेत त्यांचे काम ब्रह्मलोकात जाणाऱ्या विद्वानास एका स्थानापासून दुसऱ्या स्थानापर्यंत पोहोचविणे आहे; म्हणून त्यांना आतिवाहक म्हणतात. विद्युल्लोकात पोहोचल्यावर अमानव पुरुष त्या ज्ञान्यास ब्रह्माची प्राप्ती करवितो. त्याच्यासाठी जे अमानव विशेषण दिले गेले आहे, त्यावरून सिद्ध होत आहे की, त्याच्या आधी जे अर्चि आदिना प्राप्त होणे सांगितले गेले आहे, त्या त्या लोकांच्या अभिमानी देवता मानवाकार पुरुष आहेत. तेही दिव्य आहेत परंतु त्यांची आकृति मानवांसारखीच आहे.

संबंध - याप्रकारे अभिमानी देवता मानण्याची काय आवश्यकता आहे ? या जिज्ञासेवर सांगतात. -

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ४.३.७ ॥

अर्थ - उभयव्यामोहात् = दोन्हीचा मोहयुक्त होण्याचा प्रसंग येतो; म्हणून, तत्सिद्धेः = त्यांना अभिमानी देवता मानण्याने त्यांच्याद्वारा ब्रह्मलोकापर्यंत घेऊन जाण्याचे कार्य सिद्ध होऊ शकते. (म्हणून तसेच मानले पाहिजे.)

व्याख्या - जर अर्चि आदि शब्दांनी त्यांच्या अभिमानी देवता न मानता त्यांना ज्योति आणि लोकविशेषरूप जड पदार्थ मानले तर दोन्हीचेही मोहयुक्त (मार्ग-ज्ञानशून्य) होण्याने ब्रह्मलोकापर्यंत पोहोचणेच संभव होणार नाही; कारण की गमन करणारा जीवात्मा तर तेथील मार्गाशी परिचित नाही. त्यास पुढे घेऊन जाणारे अर्चि आदि ही जर चेतन नसतील तर मार्गास जाणणारा कोणी न राहिल्याने देवयान आणि पितृयान मार्गाचे ज्ञान होणे असंभव होऊन जाईल. म्हणून अर्चि आदि शब्दांनी त्या त्यांच्या त्यांच्या अभिमानी देवतांचे वर्णन मानणे आवश्यक आहे. तेव्हाच त्यांच्या द्वारा ब्रह्मलोकापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य सिद्ध होऊ शकते. म्हणून मार्गात ज्या ज्या लोकांचे वर्णन आले आहे, त्यावरून त्या त्या लोकांच्या

अधिष्ठात्री देवताच समजली पाहिजे. आपल्या लोकापासून पुढील लोकापर्यंत पोहोचविणेच त्यांचे काम आहे.

संबंध - विद्युत लोकानंतर असे सांगितले गेले आहे की, तो अमानव पुरुष त्यांना ब्रह्माजवळ पोहोचवितो. (छां.उ.७.१०.१) मग मध्येच येणाऱ्या वरुण, इन्द्र आणि प्रजापतिंच्या लोकांच्या अभिमानी देवतांना काय काम राहिले ? या जिज्ञासेवर सांगतात. -

वैद्युतेनैवततस्तच्छ्रुतेः ॥ ४.३.६ ॥

अर्थ - ततः = तेथून पुढे ब्रह्मलोकापर्यंत; वैद्युतेन = विद्युत लोकात प्रकट झालेल्या अमानव पुरुषद्वारा; एव = च (पोहोचविले जातात); तच्छ्रुतेः = कारण की तसे श्रुतित सांगितले आहे.

व्याख्या - तेथून त्यांना त्या विद्युतलोकात प्रकट झालेला अमानव पुरुष ब्रह्माजवळ नेऊन पोहोचवितो, याप्रकारे श्रुतित स्पष्ट सांगितले गेल्याने हेच सिद्ध होत आहे की, विद्युत लोकापासून पुढे ब्रह्मलोकापर्यंत विद्युत लोकात प्रकट झालेला अमानव पुरुष त्यांना पोहोचवितो, वाटेतील लोकांच्या ज्या अभिमानी देवता आहेत, त्यांचे एवढेच काम आहे की, ते

आपल्या लोकातून जाण्याकरिता त्यांना मार्ग द्यावयाचा आणि अन्य आवश्यक सहयोग करावयाचा.

संबंध - ब्रह्मविद्येचा उपासक अधिकारी विद्वान तेथे ब्रह्मलोकात ज्यास प्राप्त होतो ते परब्रह्म आहे अथवा सर्व प्रथम उत्पन्न झालेला ब्रह्मा ? याचा निर्णय करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे, येथे प्रथम बादरि आचार्यांच्या बाजूने सातव्या सूत्रापासून अकराव्या सूत्रापर्यंत त्यांच्या पक्षाची स्थापना केली जात आहे.

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ४.३.७ ॥

अर्थ - बादरिः = आचार्य बादरिचे मत आहे की; कार्यम् = कार्यब्रह्मास अर्थात हिरण्यगर्भाला (प्राप्त होतात); गत्युपपत्तेः = कारण की गमन करण्याच्या कथनाची उपपत्ति; अस्य = या कार्यब्रह्मासाठी (होऊ शकते.)

व्याख्या - श्रुतिमध्ये जे लोकान्तरात गमनाचे कथन आहे; ते परब्रह्म परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठी उचित नाही; कारण की, परब्रह्म परमात्मा तर सर्व जागी आहे, त्याची प्राप्ती होण्यासाठी लोकान्तरात जाण्याची काय आवश्यकता आहे ? म्हणून हेच सिद्ध होत आहे की, या ब्रह्मविद्यांच्या उपासना करणाऱ्यांसाठी जे प्राप्त होणारे ब्रह्म आहे, ते परब्रह्म नाही. परंतु कार्यब्रह्मच

आहे, कारण की, या कार्यब्रह्माच्या प्राप्तीसाठी लोकान्तरात जाऊन त्यास प्राप्त करण्याचे कथन सर्वथा युक्तिसंमत आहे.

संबंध - प्रकारान्तराने आपला पक्ष दृढ करतात. -

विशेषितत्वाच्च ॥ ४.३.८ ॥

अर्थ - च = तथा; विशेषितत्वात् = विशेषण देऊन स्पष्ट सांगितले गेले आहे; म्हणूनही (कार्यब्रह्माची प्राप्ती मानणेच उचित आहे.)

व्याख्या - 'अमानव पुरुष यांना ब्रह्मलोकात घेऊन जातो' (बृहउ.६.२.१५) या श्रुतिमध्ये ब्रह्मलोकात बहुवचनाचा प्रयोग केला गेला आहे; तथा ब्रह्मलोकात जाण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे; ब्रह्मास प्राप्त होण्याची गोष्ट सांगितली गेली नाही, याप्रकारे विशेष रूपाने स्पष्ट सांगितले गेल्यामुळेही हेच सिद्ध होते की, कार्य ब्रह्मास प्राप्त होतो, कारण तो लोकांचा स्वामी आहे. म्हणून भोग्यभूमि अनेक असल्याने लोकांच्या बरोबर बहुवचनाचा प्रयोग उचितच आहे.

संबंध - दुसऱ्या श्रुतिमध्ये जे असे सांगितले आहे की, तो अमानव पुरुष त्यांना ब्रह्माजवळ घेऊन जातो, हे कथन कार्यब्रह्म मानण्याने उपयुक्त ठरत नाही. कारण की, श्रुतिचे

उद्देश्य जर कार्यब्रह्माची प्राप्ती सांगणे असते तर ब्रह्माजवळ पोहोचवून देतो असे कथन पाहिजे होते. यावर सांगतात. -

सामीप्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ४.३.९ ॥

अर्थ - तद्व्यपदेशः = ते कथन; तु = तर; सामीप्यात् = ब्रह्माच्या समीपतेमुळे ब्रह्मदेवासाठीही होऊ शकते.

व्याख्या - जो सर्वप्रथम ब्रह्मदेवाची रचना करतो तथा जो त्यास समस्त वेदांचे ज्ञान प्रदान करतो, परमात्म-ज्ञानविषयक बुद्धिस प्रकट करणाऱ्या त्या प्रसिद्ध परमदेव परमेश्वरास मी मुमुक्षु साधक शरण जात आहे. (श्वेता.उ.६.१८) या श्रुति कथनानुसार ब्रह्मदेव त्या परब्रह्म्याचे पहिले कार्य असल्याने ब्रह्मदेवास 'ब्रह्म' म्हटले गेले आहे, असे मानणे युक्तिसंगत होऊ शकते. हा मंत्र पृष्ठ ७६ वर अर्थासहित आला आहे.

संबंध - गीतेत म्हटले आहे की, ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक पुनरावृत्तिशील आहेत. (गीता.८.१६) या प्रसंगात ब्रह्मदेवांचे आयुष्य पूर्ण झाल्यावर तेथे जाणाऱ्यांचे परत येणे अनिवार्य आहे आणि श्रुतिमध्ये देवयान मार्गाने जाणाऱ्यांचे मागणे परतून न येणे स्पष्ट सांगितले आहे म्हणून कार्यब्रह्माची प्राप्ती

न मानता परब्रह्माची प्राप्ती मानणेच उचित आहे असे कळून येत आहे, यावर बादरिच्या बाजूने सांगतात -

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ४.३.१० ॥

अर्थ - कार्यात्यये = कार्यरूप ब्रह्मलोकाचा नाश झाल्यावर; तदध्यक्षेण = त्याचे स्वामी ब्रह्मदेवांच्या, सह = सहित; अतः = यावरून; परम = श्रेष्ठ परब्रह्म परमात्म्यास; अभिधानात् = प्राप्त होण्याचे कथन आहे, म्हणून (पुनरावृत्तिहोणार नाही.)

व्याख्या - 'ज्यांनी उपनिषदांच्या विज्ञानद्वारा त्यांच्या अर्थभूत परमात्म्याचा उत्तमप्रकारे निश्चय केलेला आहे, तथा कर्मफल आणि आसक्तिक्या त्यागरूप योगाने ज्यांचे अन्तःकरण शुद्ध झालेले आहे, ते सर्व साधक ब्रह्मलोकात जाऊन अन्तकाली परम अमृतस्वरूप होऊन उत्तमप्रकारे मुक्त होऊन जातात. (मु.उ. ३.२.६) याप्रकारे श्रुतिमध्ये त्या सर्वांच्या मुक्तिचे कथन असल्याने हेच सिद्ध होत आहे की, प्रलयकालात ब्रह्मलोकाचा नाश झाल्यावर त्याचे स्वामी ब्रह्मदेव यांच्यासह तेथे गेलेले सर्व ब्रह्मविद्येचे उपासकही परब्रह्मास प्राप्त होऊन मुक्त होऊन जातात, म्हणून त्यांची पुनरावृत्तिहोत नाही. हा मंत्र पृष्ठ ३३८ वर अर्थासहित आलेला आहे.

संबंध - स्मृतिप्रमाणाने आपल्या मतास पुष्ट करतात.

स्मृतेश्च॥ ४.३.११ ॥

अर्थ - स्मृतेः = स्मृतिप्रमाणाने; च = ही (हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - 'ते सर्व शुद्ध अन्तःकरणाचे पुरुष प्रलयकाल प्राप्त झाल्यावर समस्त जगताच्या अंती ब्रह्मदेवा बरोबर त्या परमपदात प्रविष्ट होऊन जातात. (कू.पु.पूर्वखंड १२.२६९) याप्रकारे स्मृतिमध्येही हाच भाव प्रदर्शित केला आहे, म्हणून कार्यब्रह्माची प्राप्ति होते, हेच मानणे ठीक आहे.' 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशानी परं पदम् ॥'

संबंध - येथपर्यंत बादरिच्या पक्षाची स्थापना करून आता त्याच्या उतरात आचार्य जैमिनिचे मत उद्धृत करतात.

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्॥ ४.३.१२ ॥

अर्थ - जैमिनिः = आचार्य जैमिनिचे म्हणणे आहे की; मुख्यत्वात् = ब्रह्मशब्दाचा मुख्य वाच्यार्थ असल्यामुळे; परम् = परब्रह्मास प्राप्त होतो (असे मानणेच युक्तिसंगत आहे.)

व्याख्या - तो अमानव पुरुष यांना ब्रह्माजवळ पोहोचवून देतो. (छां.उ. ५.१०.१) श्रुतिच्या या वाक्यात सांगितलेला 'ब्रह्म' शब्द मुख्यतः परब्रह्म परमात्म्याचाच वाचक आहे; म्हणून अर्चि

आदि मार्गाने जाणारे परब्रह्म परमात्म्यासच प्राप्त होतात, कार्य ब्रह्मास नाही. जेथे मुख्य अर्थाची उपयोगिता नसते तेथेच गौण अर्थाची कल्पना केली जाऊ शकते; मुख्य अर्थाची उपयोगिता राहात असताना नाही. तो परब्रह्म परमात्मा सर्वत्र परिपूर्ण असूनही त्याच्या परम परम धामाचे प्रतिपादन आणि तेथे विद्वान उपासकांच्या जाण्याचे वर्णन श्रुति (क.उ.१.३.९), (प्र.उ.१.१०) आणि स्मृति(गीता १५.६) मध्ये ठिकठिकाणी केले गेले आहे. म्हणून त्याच्या लोकविशेषात गमन करण्यासाठी सांगणे कार्यब्रह्माचे द्योतक नाही आहे. बहुवचना प्रयोगही आदरासाठी केला जाणे संभवनीय आहे. तथा त्या सर्वशक्तिमान परमेश्वराच्या स्वतःसाठी रचलेल्या अनेक लोकांचे अस्तित्वही काही असंभवनीय गोष्ट नाही. म्हणून सर्वथा हेच सिद्ध होत आहे की ते त्याच्या परमधामात जातात तथा परब्रह्म परमात्म्यासच प्राप्त होतात; कार्यब्रह्मास नाही.

संबंध - प्रकारान्तराने जैमिनिचे मत दृढ करतात.

दर्शनाच्च ॥ ४.३.१३ ॥

अर्थ - दर्शनात् = श्रुतिमध्ये ठिकठिकाणी गतिपूर्वक परब्रह्माची प्राप्ती दाखविली गेली आहे; च = ही (हेच सिद्ध होत आहे की कार्यब्रह्माची प्राप्ती नाही.)

व्याख्या - 'त्यांच्यापैकी सुषुम्णा नाडीद्वारा वर चढून अमृतत्वास प्राप्त होतो.' (छा.उ.८.६.६) 'तो संसारमार्गाच्या पार त्या विष्णुच्या परमदास प्राप्त होतो.' (क.उ.१.३.९) याशिवाय सुषुम्णा नाडीद्वारा शरीरातून निघून जाण्याचे वर्णन कठोपनिषदातही तसेच आले आहे. (क.उ.२.३.१६) या प्रकारे ठिकाठिकाणी गतिपूर्वक परब्रह्म परमात्म्याची प्राप्ती श्रुतिमध्ये प्रदर्शित केली गेली आहे. यावरून हेच सिद्ध होत आहे की देवयान मार्गद्वारा जाणारे ब्रह्मविद्येचे उपासक परब्रह्मासच प्राप्त होतात, कार्यब्रह्मास नाही.'

संबंध - प्रकारान्तराने जैमिनिचे मत दृढ करतात.

न च कार्यं प्रतिपत्यभिसन्धिः ॥ ४.३.१४ ॥

अर्थ - च = याशिवाय; प्रतिपत्यभिसन्धिः = त्या ब्रह्मविद्या उपासकांचा प्राप्तीविषयक संकल्पही, कार्ये= कार्यब्रह्मासाठी; न = नाही.

व्याख्या - याशिवाय त्या ब्रह्मविद्येच्या उपासकांचा प्राप्तिविषयक जो संकल्प आहे, तो कार्यब्रह्मासाठी नाही आहे. तर परब्रह्म परमात्म्यासच प्राप्त करण्यासाठी त्यांची साधनात प्रवृत्ति दिसून आली आहे, म्हणून त्यांना कार्यब्रह्माची प्राप्ती होऊ शकत नाही, परब्रह्मांचीच प्राप्ति होते. श्रुतिमध्ये जे असे

म्हटले आहे की ते प्रजापतिच्या सभाभवनास प्राप्त होतात. (छां.उ.८.१४.१) त्या प्रसंगातही उपासकाचे लक्ष्य प्रजापतिच्या लोकात राहणे नाही आहे, परंतु परमात्म्याच्या परमधामात जाणे हेच आहे; कारण की, तेथे ज्या यशाच्या यशाचे म्हणजेच महायशाचे वर्णन आहे ते ब्रह्माचेच नाम आहे. ही गोष्ट अन्यत्र श्रुतिमध्येही सांगितली गेली आहे. (श्वेता.उ.४.१९) तथा त्यापूर्वी (छां.उ.८.१३.१) च्या प्रसंगावरूनही हेच सिद्ध होऊ शकते की, तेथे साधकाचे लक्ष्य परब्रह्मच आहे.

संबंध - याप्रकारे बादरिच्या पक्षाची आणि त्याच्या उत्तराची स्थापना करून आता सूत्रकार आपले मत प्रकट करत सिद्धांताचे वर्णन करतात.

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात् तत्क्रतुश्च ॥ ४.३.१५ ॥

अर्थ - अप्रतीकालम्बनान् = वाणी आदि प्रतीकाचे अवलम्बन करून उपासना करणाऱ्या शिवाय अन्य सर्व उपासकांना; नयति = (हे अर्चि आदि देवता लोक देवयान मार्गाने) घेऊन जातात; उभयथा = (म्हणून) दोन्ही प्रकाराने; अदोषात् = मानण्यांत काही दोष नसल्याने; तत्क्रतुः = त्यांच्या संकल्पानुसार परब्रह्मास; च = आणि कार्यब्रह्मास प्राप्त करणे सिद्ध होत आहे; इति = हे, बादरायणः = व्यासदेव म्हणतात.

व्याख्या - आचार्य बादरायण आपला सिद्धांत सांगून असे म्हणतात की ज्याप्रकारे वाणी आदिमध्ये ब्रह्माच्या प्रतीक-उपासनेचे वर्णन आहे, त्याचप्रकारे इतर तशा उपासनांचेही उपनिषदात वर्णन आहे. त्या उपासकांशिवाय जे ब्रह्मलोकाच्या भोगांना स्वेच्छेनुसार भोगण्याची इच्छा असणारे कार्यब्रह्माचे उपासक आहेत. आणि जे परब्रह्म परमात्म्यास प्राप्त करण्याच्या इच्छेने त्या सर्वशक्तिमान सर्वज्ञ परमेश्वराची उपासना करणारे आहेत. त्या दोन्ही प्रकारच्या उपासकांना त्यांच्या भावनानुसार कार्यब्रह्माच्या भोगसंपन्न लोकात आणि परब्रह्म परमात्म्याच्या परमधामात दोन्ही ठिकाणी तो अमानव पुरुष पोहोचवितो, म्हणून दोन्ही प्रकारच्या मान्यतेमध्ये काही दोष नाही; कारण की, उपासकाचा संकल्पच या विशेषतेमध्ये कारण आहे. श्रुतिमध्येही हे वर्णन स्पष्ट आहे की, 'ज्यांना परब्रह्माच्या परमधामात पोहोचवितात, त्यांचा मार्ग प्रजापति, ब्रह्मा यांच्या लोकातूनच जातो.' (कौ.उ.१.३) म्हणून ज्यांच्या अन्तःकरणात लोकात रमण करण्याचे संस्कार असतात, त्यांना तेथेच सोडतात, आणि ज्यांच्या मनात तसे भाव नसतात, त्यांना परमधामात पोहोचवितात. परंतु देवयान मार्गाने दोन्ही प्रकारचे उपासक परत माघारी येत नाहीत.'

संबंध - प्रतीकोपासनावाल्यांना अर्चि मार्गाने घेऊन न जाण्याचे काय कारण आहे ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

विशेषञ्च दर्शयति ॥ ४.३.१६ ॥

अर्थ - विशेषम् = याचे विशेष कारण; च = हि, दर्शयति = श्रुति दाखवित आहे.

व्याख्या - वाणी आदि प्रतीकोपासनावाल्यांना देवयानमार्गाने अधिकारी का घेऊन जात नाहीत, याचे विशेष कारण त्या त्या उपासनांच्या विभिन्न फलाचे वर्णन करताना श्रुति स्वयं दाखवीत आहे; वाणीत प्रतीकोपासनेचे फल जेथपर्यंत वाणीची गति आहे, तेथपर्यंत इच्छानुसार विचरण करण्याची शक्ति सांगितले गेली आहे. (छां.उ.७.२.२) याच प्रकारे इतर प्रतीकोपासनांचे वेगवेगळे फल सांगितले आहे. सर्वांच्या फलात एकता नाही. म्हणून ते उपासक देवयान मार्गाने कार्यब्रह्माच्या लोकात जाण्याचे अधिकारी नाहीत आणि परब्रह्म परमेश्वराच्या परमधामास जाण्याचेहि अधिकारी नाहीत; म्हणून त्या मार्गाच्या अधिकारी देवतांनी त्यांना अर्चिमार्गाने घेऊन न जाणेच उचितच आहे.

ब्रह्मसूत्र

अध्याय चवथा

पाद चवथा

संबंध - तिसऱ्या पक्षात अर्चि आदि मार्गाद्वारा परब्रह्म आणि कार्यब्रह्म लोकात जाणाऱ्यांच्या गतिविषयी निर्णय केला गेला. आता उपासकांच्या संकल्पानुसार ब्रह्मलोकात पोहोचल्यावर जो त्यांच्या स्थितीमध्ये भेद होतो, त्याचा निर्णय करण्यासाठी चौथ्या पादाचा आरंभ केला जात आहे. त्यात पहिल्याने त्या साधकाविषयी निर्णय करतात, ज्यांचे उद्देश्य परब्रह्माची प्राप्ति आहे आणि जे त्या परब्रह्माच्या अप्राकृत दिव्य परमधामात जातात.

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ ४.४.१ ॥

अर्थ - सम्पद्य = परमधामास प्राप्त होऊन (या जीवाचा); स्वेन = आपल्या वास्तविक स्वरूपात; आविर्भावः = प्राकट्य होते; शब्दात् = कारण की, श्रुतिमध्ये असेच सांगितले गेले आहे.

व्याख्या - 'जो हा उपासक या शरीरापासून वर चढून परम ज्ञानस्वरूप परमधामास प्राप्त होतो तो (तेथे) आपल्या वास्तविक स्वरूपाने संपन्न होऊन जातो - हा आत्मा आहे - असे आचार्याने म्हटले आहे - हा (त्यास प्राप्त होणारा) अमृत आहे; अभय आहे आणि हेच ब्रह्म आहे. निःसंदेह त्या या (प्राप्तव्य) परब्रह्माचे नाव सत्य आहे.' (छं.उ. ८.३.४) या श्रुतिनेहि हेच सिद्ध होत आहे की, परमधामास प्राप्त होताच तो साधक आपल्या वास्तविक स्वरूपाने संपन्न होऊन जातो

अर्थात् प्राकृत सूक्ष्म शरीर रहित, श्रुतिमध्ये सांगितलेल्या पुण्य-पापशून्य, जन्म-मृत्यू आदि विकाररहित, सत्यकाम, सत्यसंकल्प, शुद्ध एवं अजर-अमर रूपाने युक्त होऊन जातो.' (छां.उ.८.१.७) या प्रकरणात जे संकल्पानेच पितर आदिवी उपस्थिति होण्याचे वर्णन आहे, ते ब्रह्मविद्येच्या माहात्म्याचे सूचक आहे. त्याचा भाव हा आहे की, जीवनकालातच हृदयाकाशाच्या आंत संकल्पाने पितृलोक आदिव्या सुखाचे अनुभव येतो, ब्रह्मलोकात गेल्यानंतर नाही; कारण की त्या प्रकरणाच्या वर्णनात ही गोष्ट स्पष्ट आहे. तेथे जीवनकालातच त्यांचे संकल्पाने उपस्थित होणे सांगितले आहे. (छां.उ. ८.२.१ पासून १०) यानंतर त्याच्यासाठी प्रतिदिन येथे हृदयातच परमानन्द प्राप्त होण्याची गोष्ट सांगितली आहे. (छां.उ. ८.३.३) त्यानंतर शरीर सोडून परमधामी जाण्याची गोष्ट सांगितली आहे. (छां.उ. ८.३.४) आणि त्याचे नाव सत्य अर्थात् सत्यलोक सांगितले आहे. त्याच्यापूर्वी जे असे म्हटले आहे की, 'जे येथे आत्म्यास तथा या सत्यकामांना जाणून परलोकात जातात, त्यांचे सर्व लोकात इच्छेनुसार गमन होते.' (छां.उ. ८.१.६) हे वर्णन आत्मज्ञानाचा महिमा दाखविण्यासाठी आहे परंतु दुसऱ्या खंडाचे वर्णन तर स्पष्टच जीवनकालाचा आहे. उक्त प्रकरण दहर-विद्येचे आहे आणि 'दहर' येथे परब्रह्म परमेश्वराचा वाचक आहे, ही गोष्ट प्रथमच सिद्ध केली गेली

आहे. (ब्र.सू. १.३.१४) म्हणून येथे असे म्हणू शकत नाही की, हे प्रकरण हिरण्यगर्भाची अथवा जीवात्म्याच्या आपल्या स्वरूपाच्या उपासनेचे आहे.

संबंध - त्या परमधामात जो तो उपासक आपल्या वास्तविक रूपाने संपन्न होतो त्यात पहिल्यापेक्षा काय विशेषता आहे ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ ४.४.२ ॥

अर्थ - प्रतिज्ञानात् = प्रतिज्ञा केली गेल्याने हे सिद्ध होत आहे की; मुक्तः = (ते स्वरूप) सर्व प्रकारच्या बंधनापासून मुक्त असते.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये ठिकठिकाणी ही प्रतिज्ञा केली गेली आहे की, 'त्या परब्रह्म परमात्म्याच्या लोकाची प्राप्ती झाल्यानंतर हा साधक कायमचा सर्व प्रकारच्या बंधनातून सुटून जातो.' (मु.उ.३.२.६) यावरून हे सिद्ध होत आहे की, आपल्या वास्तविक स्वरूपाने संपन्न झाल्यावर उपासक सर्व प्रकारच्या बंधनरहित, सर्वथा शुद्ध, दिव्य, विभु आणि विज्ञानमय होतो, त्याच्यात कुठल्याही प्रकारचा विकार राहत नाही. पूर्वकाली अनादि सिद्ध कर्मसंस्कारामुळे जे याचे स्वरूप कर्मानुसार प्राप्त शरीराच्या अनुरूप होत असे; (ब्र.सू. २.३.३०)

परमधामात गेल्यानंतर तसे राहत नाही; हा सर्व बन्धनांतून मुक्त होऊन जातो.

संबंध - हा कसा निश्चय होतो की त्यासमयी उपासक सर्व बन्धनांतून मुक्त होऊन जातो ? यावर सांगतात. -

आत्मा प्रकरणात् ॥ ४.४.३ ॥

अर्थ - प्रकरणात् = प्रकरणावरून (हे सिद्ध होत आहे की तो);
आत्मा = शुद्ध आत्माच होऊन जातो.

व्याख्या - त्या प्रकरणात जे वर्णन आहे त्यात स्पष्ट म्हटले आहे की, 'ते ब्रह्मलोकास प्राप्त होणारे स्वरूप आत्मा आहे.' (छां.उ. ८.३.४) म्हणून त्या प्रकरणावरून हेच सिद्ध होत आहे की, त्या समयी तो सर्व प्रकारच्या बंधनांतून मुक्त होऊन परमात्म्यासमान परम दिव्य शुद्ध स्वरूपाने युक्त होतो. (गीता १४.२, मु.उ. ३.१.३)

संबंध - आता ही जिज्ञासा होते की, ब्रह्मलोकात जाऊन त्या उपासकाची परमात्म्यापासून पृथक् स्थिति राहते अथवा तो त्यांच्यात मिळून जातो ? याचा निर्णय करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ करतात. प्रथम क्रमशः तीन प्रकारची मते प्रस्तुत करतात. -

अविभागेनैव दृष्टत्वात् ॥ ४.४.४ ॥

अर्थ - अविभागेन = (त्या मुक्तात्म्याची स्थिति त्या परब्रह्मात) अविभक्त रूपाने होते, दृष्टत्वात् = कारण की हीच गोष्ट श्रुतिमध्ये दिसून आली आहे.

व्याख्या - श्रुतित म्हटले आहे की, 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥' 'हे गौतम ज्याप्रकारे शुद्ध जलात पडलेले शुद्ध जल तसेच होऊन जाते, त्याप्रकारे परमात्म्यास जाणणाऱ्या मुनिचा आत्मा होऊन जातो.' (क.उ.२.१.१५) 'ज्याप्रकारे वाहणाऱ्या नद्या नाम-रूपांना सोडून समुद्रात विलीन होऊन जातात, तसेच परमात्म्यास जाणणारे विद्वान नामरूपातून मुक्त होऊन परात्पर, दिव्य परब्रह्म परमात्म्यास प्राप्त होऊन जातात.' (मु.उ. ३.२.८) श्रुतिच्या या वर्णनाने हे सिद्ध होत आहे की, मुक्तात्मा त्या परब्रह्म परमात्म्यात अविभक्त रूपानेच स्थित होतो. हा मंत्र सूत्र १.४.२१ च्या व्याख्येत अर्थासहित आलेला आहे.

संबंध - या विषयात आचार्य जैमिनि यांचे मत सांगतात -

ब्राह्मेण जैमिनिरपन्यासादिभ्यः ॥ ४.४.५ ॥

अर्थ - जैमिनिः = आचार्य जैमिनि म्हणतात; ब्राह्मेण = मुक्तात्मा ब्रह्म सदृश रूपात स्थित असतो; उपन्यासादिभ्यः = कारण

श्रुतिमध्ये त्याच्या स्वरूपाचे जे निरूपण केले आहे ते पाहता तसे श्रुतिप्रमाणानेही हेच सिद्ध होते.

व्याख्या - आचार्य जैमिनिंचे म्हणणे आहे की श्रुतिमध्ये 'तो निर्मल असून परम समत्वभावाला प्राप्त होतो' (मुं उप ३.१.३) असे वर्णन आढळते; तसेच वरील प्रकरणात त्याचे दिव्य रूपात परिणत होणे असे जे म्हटले आहे (छां ८.३.४); व गीतेत भगवंतांनी म्हटल्याप्रमाणे 'ज्ञानी त्याच्या दिव्य गुणांमुळे समत्वभावाला प्राप्त झालेला महापुरुष सृष्टि उत्पत्तिच्या वा सृष्टि लयाच्या काळी व्यथित होत नाही' (गीता १४.२); या प्रमाणांवरून हेच सिद्ध होते की तो मुक्तात्मा परमात्म सदृश दिव्य स्वरूपाने संपन्न होतो.

संबंध - याच विषयात आचार्य औडुलोमिचे मत उपस्थित करतात. -

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ४.४.६ ॥

अर्थ - चितितन्मात्रेण = केवळ चेतनमात्र स्वरूपाने स्थित राहतो; तदात्मकत्वात् = कारण की त्याचे वास्तविक स्वरूप तसेच आहे; इति = असे, औडुलोमिः = आचार्य औडुलोमि सांगतात. -

व्याख्या - परमधामात गेलेला मुक्तात्मा आपल्या वास्तविक चैतन्यमात्र स्वरूपाने स्थित राहतो, कारण की, श्रुतिमध्ये त्याचे तसेच स्वरूप सांगितले गेले आहे. बृहदारण्यकात म्हटले आहे की, 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ।' ज्याप्रकारे मीठाचा खडा बाह्य-अंतररहित सर्वच्या सर्व रसघन आहे तसाच हा आत्मा आंतून-बाहेरून भेदरहित सर्वच्या सर्व प्रज्ञानघनच आहे.' (बृहउ. ४.७.१३) म्हणून त्याचे आपल्या स्वरूपाने संपन्न होणे चैतन्य घनरूपात स्थित होणे आहे.

संबंध - आता आचार्य बादरायण या विषयात आपला सिद्धांत प्रस्तुत करतात. -

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ४.४.७ ॥

अर्थ - एवम् = या प्रकाराने अर्थात औडुलोमि आणि जैमिनिच्या कथनानुसार, अपि = ही; उपन्यासात् = श्रुतिमध्ये त्या मुक्तात्म्याच्या स्वरूपाचे निरूपण झाल्याने, तथा; पूर्वभावात् = पहिल्याने (चौथ्या सूत्रात) सांगितलेल्या भावानेही; अविरोधम् = सिद्धान्तात काही विरोध नाही आहे; बादरायणः (आह) = हे बादरायण सांगत आहेत.

व्याख्या - आचार्य जैमिनिंच्या कथनानुसार मुक्तात्म्याचे स्वरूप परब्रह्म परमात्म्याच्या सदृश दिव्यगुणांनी सम्पन्न असते. ही गोष्ट श्रुति आणि स्मृतिंमध्ये सांगितली गेली आहे. तथा आचार्य औडुलोमि यांच्या कथनानुसार चेतनमात्र स्वरूपाने स्थित होण्याचे वर्णनही आढळते. याप्रकारे प्रथम (४.४.४) सूत्रात जसे सांगितले गेले आहे, त्यास अनुसरून परमेश्वरात अभिन्नरूपाने स्थित होण्याचेहि वर्णन मिळते. म्हणून हेच मानणे ठीक आहे की, त्या मुक्तात्म्याच्या भावानुसार त्याची तीन्ही प्रकाराने स्थिति होऊ शकते. यात काही विरोध नाही आहे.

संबंध - येथपर्यंत परमधामाला जाणाऱ्या उपासकाविषयी निर्णय केला गेला. आता जे उपासक प्रजापति ब्रह्मदेवाच्या लोकास प्राप्त होतात त्यांच्याविषयी निर्णय करण्यासाठी पुढील प्रकरणाचा आरंभ केला जात आहे. येथे प्रश्न असा पडतो की, त्या उपासकांना ब्रह्मलोकाच्या भोगांची प्राप्ति कशा प्रकारे होते ? यावर सांगतात. -

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ४.४.८ ॥

अर्थ - तु = त्या भोगांची प्रति तर, संकल्पात् = संकल्पाने; एव = च होते; तच्छ्रुतेः = कारण की श्रुतिमध्ये हीच गोष्ट सांगितली गेली आहे.

व्याख्या - 'हा आत्मा मनरूप दिव्य नेत्रांनी ब्रह्मलोकांतील समस्त भोगांना पाहून रमण करतो.' (छां.उ.८.१२.७,६) ही गोष्ट श्रुतिमध्ये सांगितली गेली आहे. यावरून हे सिद्ध होत आहे की, मनाच्या द्वारा केवळ संकल्पानेच उपासकास त्या लोकातील दिव्य भोगांचा अनुभव येतो.

संबंध - युक्तिनेहि ही गोष्ट दृढ करतात.

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ४.४.९ ॥

अर्थ - अत एव = म्हणून, च = तर; अनन्याधिपतिः = मुक्तात्म्यास ब्रह्म्याशिवाय अन्य स्वामी-रहित सांगितले गेले आहे.

व्याख्या - 'तो स्वाराज्यास प्राप्त होऊन जातो. मनाचे स्वामी हिरण्यगर्भास प्राप्त होऊन जातो, म्हणून तो स्वयं बुद्धि, मन, वाणी, नेत्र आणि श्रोत्र या सर्वांचा स्वामी होऊन जातो.' (तै.उ. १.६) भाव हा आहे की, एक ब्रह्मदेवाशिवाय अन्य कोणाचेही त्याच्यावर आधिपत्य राहात नाही. म्हणून पूर्वसूत्रातसांगितले गेले आहे की, 'तो मनद्वारा संकल्प मात्रानेच सर्व दिव्य भोगांना प्राप्त करून घेतो.'

संबंध - त्याला संकल्पमात्रे जे दिव्य भोग प्राप्त होतात, त्यांच्या उपभोगासाठी तो शरीरही धारण करतो कां नाही ? यावर आचार्य बादरिचे मत उपस्थित करतात.

अभावं बदरिग्रह ह्येवम् ॥ ४.४.१० ॥

अर्थ - अभावम् = त्याचे शरीर नसते असे; बादरिः = आचार्य बादरि मानतात; हि = कारण की; एवम् = याप्रकारे; आह = श्रुति सांगते.

व्याख्या - आचार्य बादरिचे म्हणणे आहे की, त्या लोकात स्थूल शरीराचा अभाव आहे; म्हणून विना शरीर केवळ मनानेच त्या भोगांना भोगतो; कारण की श्रुतिमध्ये याप्रकारे सांगितले आहे, 'स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते । य एते ब्रह्मलोके ॥' (छां.उ.८.१२.५-६) निश्चयच तो हा आत्मा या दिव्य नेत्र मनद्वारा जो या ब्रह्मलोकातील भोग आहेत त्यांना पहात रमण करतो.' याशिवाय त्याचे आपल्या दिव्य रूपाने संपन्न होणेही सांगितले आहे. (८.१२.२) दिव्य रूप स्थूल देहाच्या बन्धनाविरहित असते. म्हणून कार्यब्रह्माच्या लोकात गेलेल्या मुक्तात्म्याच्या स्थूल शरीराचा अभाव मानणेच उचित आहे. (८.१३.१)

संबंध - या विषयी आचार्य जैमिनिचे मत सांगतात -

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ४.४.११ ॥

अर्थ - जैमिनिः = आचार्य जैमिनि; भावम् = मुक्तात्म्याच्या शरीराचे अस्तित्व मानतात; विकल्पामननात् = कारण की काही प्रकारांनी स्थित होण्याचे श्रुतिमध्ये वर्णन येते.

व्याख्या - आचार्य जैमिनिके सांगणे आहे की 'मुक्तामा एका प्रकारचा असतो, तीन प्रकारचा असतो, पाच प्रकारचा असतो, सात प्रकारचा, नऊ प्रकारचा, तथा अकरा प्रकारचा असतो असे सांगितले गेले आहे. (छं.उ. ७.२.६.२) याप्रकारे श्रुतिमध्ये त्याचे नाना भावांनी युक्त होणे सांगितले आहे, यावरून हेच सिद्ध होत आहे की त्याच्या स्थूल शरीराचा भाव आहे. अर्थात तो शरीराने युक्त असतो, अन्यथा याप्रकारे श्रुतिके सांगणे संगत होऊ शकत नाही.'

संबंध - आता या विषयात आचार्य बादरायण आपले मत प्रकट करतात.

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणतोऽतः ॥ ४.४.१२ ॥

अर्थ - बादरायणः = वेदव्यास म्हणतात की; अतः = पूर्वोक्त दोन्ही मतांनी; द्वादशाहवत् = द्वादशाह यज्ञाप्रमाणे; उभयविधम् = दोन्ही प्रकारची स्थिति उचित आहे.

व्याख्या - वेदव्यास म्हणतात की दोन्ही आचार्यांचे कथन प्रमाणयुक्त आहे, म्हणून उपासकाच्या संकल्पानुसार शरीराचे राहाणे अथवा न राहाणे दोन्हीही संभवनीय आहेत. जसे द्वादशाह यज्ञ श्रुतिमध्ये कोठे अनेक कर्तृक असल्यावर 'सत्र' आणि नियत कर्तृक असल्यावर 'अहीन' मानले गेले आहे, त्याचप्रकारे येथेही श्रुतिमध्ये दोन्ही प्रकारचे कथन असल्याने मुक्तात्म्याचे स्थूल शरीराने युक्त होऊन दिव्य भोग भोगणे आणि शरीराशिवाय केवळ मनानेच त्यांचा उपभोग घेणे संभावनीय आहे त्याची ही दोन्ही प्रकारची स्थिति उचित आहे यात काही विरोध नाही.

संबंध - शरीराशिवाय केवळ मनाने उपभोग कसा होतो ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ ४.४.१३ ॥

अर्थ - तन्वभावे = शरीराच्या अभावात; सन्ध्यवत् = स्वप्नाप्रमाणे (भोगांचा उपभोग होतो); उपपत्तेः = कारण की असे मानणेच युक्तिसंगत आहे.

व्याख्या - जसा स्वप्नात स्थूल शरीराशिवाय मनानेच समस्त भोगांचा उपभोग घेताला जातो असे दिसून येते, तसेच ब्रह्मलोकातही शरीराशिवाय समस्त दिव्य भोगांचा उपभोग

घेणे संभव आहे; म्हणून बादरिची ही मान्यता सर्वथा उचितच आहे.

संबंध - शरिराच्या द्वारा कशाप्रकारे उपभोग घेता येतो ? या जिज्ञासेवर सांगतात.

भावे जाब्रदत् ॥ ४.४.१४ ॥

अर्थ - भावे = शरीर असल्यावर; जाब्रदत् = जाब्रत अवस्थेप्रमाणे (उपभोग घेणे युक्तिसंगत आहे.)

व्याख्या - आचार्य जैमिनिका मतानुसार ज्या मुक्तात्म्यास शरीराची उपलब्धि होते, तो त्याच्याद्वारा, जसा येथे जाब्रत अवस्थेत साधारण मनुष्य विषयांचा अनुभव घेतो, त्याचप्रकारे भोगांचा उपभोग घेतला जातो. ब्रह्मलोकात असे होणे ही संभव आहे. म्हणून दोन्ही प्रकारची स्थिति मानण्यात काही आपत्ति नाही आहे.

संबंध - जैमिनिनी ज्या श्रुतिचे प्रमाण दिले आहे, तिच्यानुसार मुक्तात्म्याची अनेक शरीरे होण्याची गोष्ट कळून येत आहे म्हणून ही जिज्ञासा होत आहे की ती अनेक शरीरे निरात्मक असतात की त्यांचा अधिष्ठाता याहून भिन्न असतो ? यावर सांगतात.

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ ४.४.१५ ॥

अर्थ - प्रदीपवत् = दीपकाप्रमाणे; आवेशः = सर्व शरीरात मुक्तात्म्याचा प्रवेश होऊ शकतो; हि = कारण की; तथा दर्शयति = श्रुति असे दाखवते.

व्याख्या - जसा अनेक दीपकात एकच अग्नि प्रकाशित होतो अथवा ज्याप्रकारे अनेक बल्बात विजेची एकच शक्ति व्याप्त होऊन त्यांना सर्वांना प्रकाशित करते, त्याच प्रकारे एकच मुक्तात्मा आपल्या संकल्पाने रचलेल्या समस्त शरीरात प्रविष्ट होऊन दिव्य लोकातील भोगांचा उपभोग करू शकतो, कारण की श्रुतिमध्ये त्या एकाचीच अनेक रूपे होणे दाखविले गेले आहे. (छां.उ.७.२६.२)

संबंध - मुक्तात्मा तर समुद्रात नद्याप्रमाणे नामरूपातून मुक्त होऊन त्या परब्रह्म परमेश्वरात विलीन होऊन जातात (मु.उ. ३.२.८) ही गोष्ट प्रथम सांगून झाली आहे. याशिवाय आणखीही ठिकठिकाणी याप्रकारचे वर्णन सापडते. मग येथे त्यांच्या नाना शरीरे धारण करण्याची आणि यथेच्छ भोग भूमिंमध्ये विचरण करण्याची गोष्ट कशी सांगितली गेली आहे ? या जिज्ञासेवर सांगतात -

स्वाप्ययसम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ ४.४.१६ ॥

अर्थ - स्वाप्ययसम्पत्त्योः = सुषुप्ति आणि परमात्म्याची प्राप्ति या दोन्हीतून, अन्यतरापेक्षम् = कुठल्या एकाच्या अपेक्षेने सांगितलेली (ही वचने आहेत); हि = कारण की; आविष्कृतम् = श्रुतिमध्ये ही गोष्ट स्पष्ट केली गेली आहे.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये जी कुठल्याही प्रकारचे ज्ञान न राहण्याची आणि समुद्रात नदीप्रमाणे त्या परमात्म्यात मिळून जाण्याची गोष्ट सांगितली गेली आहे, ती कार्यब्रह्माच्या लोकास प्राप्त होणाऱ्या अधिकार्याविषयी नाही आहे, तर लय अवस्थेसंबंधी तसे कथन केले आहे. (छां.उ. ६.८.१; प्र.उ. ४.७,८) (प्रलय कालातही प्राण्यांची स्थिति सुषुप्तिप्रमाणेच राहात असते. म्हणून त्याचा पृथक् उल्लेख सूत्रात केलेला नाही, असे अनुमान होत आहे.) अथवा परब्रह्माची प्राप्ति अर्थात् सायुज्य मुक्तीस धरून असे सांगितले गेले आहे. (मु.उ. ३.२.८; बृह २.४.१२) भाव हा आहे की लय अवस्था आणि सायुज्य मुक्ति या दोन्हीपैकी कुणा एकाच्या उद्देश्याने तसे कथन केले आहे कारण की ब्रह्मलोकात जाणाऱ्या अधिकार्यासाठी तर स्पष्ट शब्दात तेथील दिव्य भोगांच्या उपभोगाची, अनेक शरीर धारण करण्याची तसेच यथेच्छ लोकात विचरण करण्याची गोष्ट श्रुतिमध्ये त्या त्या ठिकाणी सांगितली गेली आहे. म्हणून कुठल्याही प्रकारचा विरोध अथवा असंभवनीय गोष्ट नाही आहे.

संबंध - जर ब्रह्मलोकात गेलेल्या मुक्त आत्म्यांना याप्रकारे आपली अनेक शरीरे निर्माण करून भोगांचा उपभोग करण्याचे सामर्थ्य आहे, तर मग त्यांच्यात परमेश्वराप्रमाणे जगताची रचना आदि कार्ये करण्याचे ही सामर्थ्य असू शकेल ? या जिज्ञासेवर सांगतात. -

जगद्व्यापारवर्जप्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ ४.४.१७ ॥

अर्थ - जगद्व्यापारवर्जम् = जगताची रचना आदि व्यापारांना सोडून आणखी इतर गोष्टींतच त्यांचे सामर्थ्य आहे; प्रकरणात् = कारण की, प्रकरणाने हेच सिद्ध होत आहे; च = तथा; असन्निहितत्वात् = जगताची रचना आदि व्यापाराशी (उद्योगाशी) त्यांचा काही निकट संबंध दिसून येत नाही. (म्हणून ही गोष्ट सिद्ध होत आहे.)

व्याख्या - जेथे जेथे या जड-चेतनात्मक समस्त जगताची उत्पत्ति, संचालन आणि प्रलयाचे प्रकरण श्रुतिमध्ये आले आहे (तै.उ. ३.१; छां.उ. ६.२.१-३; ऐ.उ. १.१; बृहउ. ३.७.३ पासून २३ पर्यंत; शतपथ. १४.३.७.७ पासून ३१ पर्यंत); तेथे सर्व ठिकाणी हे कार्य परब्रह्म परमात्म्याचे सांगितले गेले आहे. ब्रह्मलोकास प्राप्त होणाऱ्या मुक्तात्म्यांचा सृष्टिरचनादि कार्याशी संबंध कोठेही दाखविला गेलेला नाही. या दोन्ही कारणामुळे हीच गोष्ट सिद्ध होत आहे की या जड-चेतनात्मक समस्त

जगताची रचना, त्याचे संचालन आणि प्रलय आदि जितकी म्हणून कार्ये आहेत, त्यात त्या मुक्तात्म्यांचा काही हात अथवा सामर्थ्य नाही. ते केवळ तेथील दिव्य भोगांचा उपभोग करण्याचेच यथेष्ट सामर्थ्य बाळगतात.

संबंध - यावर पूर्वपक्ष मांडून त्याचे समाधानपूर्वक पूर्व सूत्रात सांगितलेल्या सिद्धांताची पुष्टि करतात. -

त्यक्षोपदेशादिति चेन्न, आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ ४.४.१८
॥

अर्थ - चेत् = जर म्हणाल की; प्रत्यक्षोपदेशात् = तेथे प्रत्यक्षरूपाने इच्छेनुसार लोकांत विचरण्याचा उपदेश आहे, अर्थात तेथे जाऊन इच्छानुसार कार्य करण्याचा अधिकार सांगितला गेला आहे; इति न = तर अशी गोष्ट नाही आहे; आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः = कारण की ते म्हणणे अधिकारी लोकांमध्ये स्थित भोगांचा उपभोग करण्यासाठीच आहे.

व्याख्या - जर कोणी अशी शंका घेईल की, 'तो स्वराट् होऊन जातो, त्याला समस्त लोकामध्ये इच्छेनुसार गमन करण्याची शक्ति येते.' (छं.उ.७.२५.२) 'तो स्वराज्यास प्राप्त होऊन जातो.' (तै.उ.१.६.२) इत्यादि श्रुतिवाक्यांत त्याला स्पष्ट शब्दात स्वराट् आणि स्वराज्यास प्राप्त सांगितले गेले आहे. तथा

इच्छेनुसार भिन्न-भिन्न लोकात विचरण्याच्या सामर्थ्याने संपन्न म्हटले गेले आहे, यावरून त्याचा जगताची रचना आदित्या कार्यात अधिकार आहे हे स्वतः सिद्ध होत आहे, तर अशी गोष्ट नाही आहे. कारण की, तेथेही हे म्हटले आहे की, 'तो सर्वांच्या मनाच्या स्वामीला प्राप्त होऊन जातो.' (तै.उ.१.६.२) म्हणून त्याचे सर्व सामर्थ्य त्या ब्रह्मलोकाच्या प्राप्तीच्या प्रभावामुळे आहे आणि ब्रह्मदेवाच्या (ब्रह्मदेवाच्या) अधीन आहे; म्हणून जगताच्या कार्यात हस्तक्षेप करण्याची शक्ति त्यांच्यात नाही. त्याला जी शक्ति आणि जे अधिकार दिले गेले आहेत, ते केवळ त्या त्या अधिकार्यांच्या लोकामध्ये स्थित भोगांच्या उपभोग करण्याच्या स्वतंत्रतेसाठी आहेत; म्हणून हे कथन तेथील (स्थितिसाठी आहे.)

संबंध - जर याप्रकारे त्या त्या लोकातील विकारमय भोगांचा उपभोग करण्यासाठी ती सर्व शरीरे, शक्ति आणि अधिकार आदि त्यास मिलत असले तर मग देवलोकास प्राप्त होणाऱ्या कर्माधिकार्यासहच ब्रह्मविद्येचे फल (झाले) मिळाले यात विशेषता काय झाली ? या जिज्ञासेवर सांगतात. -

विकारवर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ ४.४.१९ ॥

अर्थ - च = याशिवाय; विकारावर्ति = तो मुक्तात्मा जन्मादि विकाररहित ब्रह्मरूप फलाचा अनुभव करतो; हि = कारण की; तथा = त्याची तशी; स्थितिम् = स्थिति; आह = श्रुति सांगते.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये ब्रह्मविद्येचे मुख्य फल परब्रह्माची प्राप्ति सांगितले गेले आहे, 'जो जन्म, जय आदि विकारांना प्राप्त न होणारा, अजर-अमर, समस्त पापरहित तथा कल्याणमय दिव्य गुणांनी संपन्न आहे.' (छां.उ. ८.१.७). म्हणून हेच सिद्ध होत आहे की, त्याला प्राप्त होणारे फल कर्मफलाप्रमाणे विकारी नाही. ब्रह्मलोकातील भोग तर आनुषंगिक फल आहे. ब्रह्मविद्येची सार्थकता तर परब्रह्माची प्राप्ति करविण्यात आहे. श्रुतिमध्ये त्या मुक्तात्म्याची अशीच स्थिति सांगितली गेली आहे. 'यदा ह्येवैष एतारिम्न अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलथनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ॥' (तै.उ. २.७) अर्थात 'जेव्हा हा जीवात्मा या दिसून न येणाऱ्या शरीररहित सांगता न येणाऱ्या तथा दुसऱ्याचा आश्रय न घेणाऱ्या परब्रह्म परमात्म्यात निर्भयतापूर्वक स्थिति प्राप्त करतो, तेव्हा तो निर्भय पदास प्राप्त होऊन जातो.

संबंध - पूर्वी सांगितलेल्या सिद्धांतास प्रमाणांनी दृढ करतात. -

दर्शयतश्चैवंप्रत्यक्षानुमाने ॥ ४.४.२० ॥

अर्थ - प्रत्यक्षानुमाने = श्रुति आणि स्मृति, च = ही, एवम् = याचप्रकारे; दर्शयतः = दाखवितात.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये स्पष्ट म्हटले आहे की 'तो परम ज्योतिरा प्राप्त होऊन आपल्या वास्तविक रूपाने संपन्न होतो. हा आत्मा आहे. हेच अमृत एवं अभय आहे आणि हेच ब्रह्म आहे.' (छां.उ.८.३.४) ब्रह्मलोक अन्य लोकाप्रमाणे विकारी नाही. श्रुतिमध्ये त्यास नित्य (छां.उ. ८.१३.१), सर्व पापरहित (छां.उ. ८.४.१) तथा रजोगुण आदिपासून शून्य विशुद्ध (प्र.उ. १.१६) म्हटले आहे. गीतेतही सांगितले आहे की, 'या ज्ञानाची उपासना करून माझ्या सट्टा धर्मांना अर्थात निर्लेपता आदि दिव्य कल्याणमय भावांना प्राप्त होऊन जातात. म्हणून ते जगताच्या रचनाकालात उत्पन्न होत नाहीत आणि प्रलयकाली मरणाचे दुःखहि भोगत नाहीत. याप्रकारे श्रुति आणि स्मृति मध्ये ठिकठिकाणी मुक्तात्म्याची तशीच स्थिति दाखविली गेली आहे. त्याचे जे त्या त्या अधिकारी वर्गाच्या लोकात जाणे येणे आणि तेथील भोगांचा उपभोग घेणे आहे ती लीलामात्र आहे. बंधनकारक अथवा पुनर्जन्माचा हेतु नाही. 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥'

संबंध - ब्रह्मलोकात जाणाऱ्या मुक्तात्म्यास जगताच्या उत्पत्ति आदिमध्ये अधिकार अथवा सामर्थ्य नाही आहे; ही पूर्वोक्त गोष्ट या प्रकरणाच्या अंती पुन्हा सिद्ध करतात. -

भागमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ ४.४.२१ ॥

अर्थ - भोगमात्रसाम्यलिङ्गात् = भोगमात्रात समतारूप लक्षणाने; च - ही (हेच सिद्ध होत आहे की त्याचा जगताची रचना आदिमध्ये अधिकार असत नाही.)

व्याख्या - ज्याप्रकारे तो ब्रह्मा समस्त दिव्य कल्याणमय भोगांचा उपभोग करूनही त्यांनी लिप्त होत नाही; त्याचप्रकारे हा मुक्तात्माही त्या ब्रह्मलोकात राहतेसमयी उपासनाकालात केलेल्या भावनेनुसार प्राप्त झालेल्या भोगांचा शरीराशिवाय स्वप्नाप्रमाणे केवळ संकल्पाने अथवा शरीरधारणपूर्वक जाग्रतावस्थेप्रमाणे उपभोग करूनही त्याने लिप्त होत नाही. याप्रकारे भोगमात्रात त्या ब्रह्मा (ब्रह्मदेवा) बरोबर त्याची समानता आहे. या लक्षणाने हेच सिद्ध होत आहे की जगताची रचना आदि कार्यात त्याचा ब्रह्मा (ब्रह्मदेवा) समान कुठल्याही अंशात अधिकार अथवा सामर्थ्य नाही आहे.

संबंध - जर ब्रह्मलोकास प्राप्त होणाऱ्या मुक्त आत्म्याचे सामर्थ्य सीमित आहे, परमात्म्यासमान असीम नाही आहे ? तर मग

त्याचा उपभोगाचा समय पूर्ण झाल्यावर त्याचा पुनर्जन्मही होऊ शकतो ? यावर सांगतात. -

अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दात् ॥ ४.४.२२ ॥

अर्थ - अनावृत्तिः = ब्रह्मलोकात गेलेल्या आत्म्याचे पुनरागमन होत नाही; शब्दात् = ही गोष्ट श्रुतिच्या वचनाने सिद्ध होत आहे, अनावृत्तिः = पुनरागमन होत नाही; शब्दात् = ही गोष्ट श्रुतिच्या वचनाने सिद्ध होत आहे.

व्याख्या - श्रुतिमध्ये वारंवार ही गोष्ट सांगितली गेली आहे की, 'ब्रह्मलोकात गेलेला साधक परतून येत नाही.(बृ हउ. ६.२.१५; प्र.उ. १.१७; छां.उ. ८.६.६; ४.१५.६; ८.१५.१) या शब्द-प्रमाणाने हेच सिद्ध होत आहे की ब्रह्मलोकात जाणारा अधिकारी तेथून या लोकात परत येत नाही.' 'अनावृत्तिःशब्दात्' या वाक्याची आवृत्तिग्रंथाची समाप्ति सूचित करण्यासाठी आहे.
